

Dr. SAADET ÇAĞATAY
Türk Lehçeleri Profesörü
Ankara Üniversitesi
D. T. C. Fakültesi

ÇAĞATAYCA BİR KURAN TEFSİRİ

HAMZA ZÜLFİKAR

Türkçe Din Kitapları.

Türkler, tarih boyunca girmiş oldukları dinlerin kutsal kitaplarına büyük önem vermişlerdir. Özellikle devlet büyüklerinin ele aldıkları bu konu ve bu yolda gösterdikleri çabalar asla küçümsenemez. Uygur hakanı Böğü Hakan, Mani dinini resmî din olarak kabul ettikten sonra rahiplerle yaptığı konuşmada kendisinin bile dinî açıdan yargılanabileceğini belirtmiştir. Samanoğulları'nın Türk kumandanı E. Mansur b. Nuh, Kuran'ın Farsça'ya çevrilmesini bir hükümet görevi olarak ele almıştır. Gene Karahanlı hükümdarı S. Buğra Han, İslâmiyeti kabul ederek onu ülkesine yaymaya çalışmıştır. S. Buğra Han, hakkında kaynaklarda verilen bilgiler pek az ve çoğu efsanevidir. İbn Miskavayih ve İbn Al -Asir adlı Arap kaynaklarının verdikleri bilgilere dayanarak M. 960 yılında 200.000 çadır Türk topluluğunun toptan islâmiyeti kabul ettikleri tarihçilerce belirtilmekteyse de, bu tarihin S. Buğra Han'ın M. 956 yılındaki ölüm tarihinden önce olması gerektir.

Bir inançlar manzumesi üzerine kurulan Şamanizm ile Manihaizm, Budizm ve Hıristiyanlığa ait dinî hikâyeler, dualar, ilâhiler ve diğer kutsal kitapların Türkçeye yapılmış olan çevirileri bugün birer dil ve edebiyat malzemesi olarak korunmaktadır.

Şamanizm'in dinî kurallarını ve esaslarını içine alan belli başlı bir kitabı yoktur. Bu dinin esaslarını ve niteliklerini aydınlatan metinler Altaylar'da çalışmalar yapan V.İ. Verbitski¹ ve W. Radloff² gibi araştırmacıların tespit ettikleri dua ve ilâhilerdir. Bu kaynaklardan yararlanan A. İnan³ Şamanizm adlı kitabında bu dua ve ilâhileri yayınlamıştır.

1. Altayskie inorodtsi, Moskova, 1903

2. Aus Sibirien, Leipzig 1893; Proben 1. c. 1866, 2. c. 1868, 3. c. 1870, 9. c. 1907.

3. Tarihte ve Bugün Şamanizm, Materyaller ve Araştırmalar, TTK. VII. seri No: 24, 1954

Manihazim M. 762 yılında Uygurlarca devlet dini olarak kabul edilmiştir. M. 750-780 yılları arasında hükümdarlık etmiş olan Böğü Hakan bu dinin önderliğini yaparak Mani dinini resmî din olarak halkına kabul ettirmiştir.⁴ Mani dini bilindiği gibi her şeyin zıt kutuplar altında çalışması ruh-madde, iyi-kötü, gece-gündüz, aydınlık-karanlık gibi esaslara dayanır. Böğü Hakan'ın rahiplerle olan konuşması⁵, A.v. Le Coq'un Mani Metinleri⁶ bu dinin esaslarını aydınlatan belgelerdir.

Manihazim'den şekil itibari ile az ayrılıklar gösteren Budizm'in esaslarını ise aslı Sanskritçe olan Çince'den Uygurca'ya çevirilen Suvarnaprabhasa⁷ (Altun Yaruk), Huastuanift⁸ (Budist Tövbe Duası), Uygurica⁹, Maitrisimit¹⁰ gibi eserlerde bulmaktayız. Suvarnaprabhasa'nın Uygurca çevirisi üzerinde R.R. Arat¹¹ çalışmış. S. Çagatay¹² bu eserden iki parçayı işleyerek yayınlamıştır.

Codex Cumanicus'un¹³ ikinci bölümündeki dua ve ilahiler Hristiyan Türkler arasındaki Hristiyanlık esaslarını aydınlatan eserlere örnek olarak verilebilir. Hristiyan Türkler geçen yüzyıllardan bu yana inceleme konusu olmuş, bugün Batılı bilginlerce bu konuda çalışmalar sürdürülmektedir¹⁴.

VIII. yüzyıldan itibaren Türk Ulusu, Budist, Manihazit, Hristiyanlık hatta Ateşperestlik gibi türlü dinlerin etkisinden çıkarak yavaş yavaş ve kısa

4. Ş. Tekin, Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilmesinin 1200. Yıldönümü Dolayısıyla TDAY 1962 1-11. s.

5. W. Bang ve A. v. Gabain, Türkische Turfan Texte I SBAW, Berlin 1929.

6. A.v. Le Coq, Türkische Manichaica aus Chatscho I SBAW Berlin 1912; II 1919; III 1922 (çev. M. Köseraif, Türkçe Mani Elyazmaları, İstanbul 1936 TDK.)

7. W. Radloff ve Maloff, Suvarnaprabhasa, Petersburg 1913

8. A. v. Le Coq, Khuastuanift JRAS, 1911, Berlin 277-314. s. (Çev. s. Himran, Ankara 1941 TDK.)

9. F. W.K. Müller, Uygurica I ABAW 1908, II ABAW 1910, III ABAW 1920, IV. SBAW 1931 (Çev. S. Himran, Uygurca Üç Hikâye, İstanbul 1946 TDK. ve Çaştani Bey Hikâyesi, İstanbul 1945 Ankara, TDK.)

10. A.v. Gabain, Maitrisimit, Wiesbaden 1957 69+113 levha (Tan. Ş. Tekin TDAY 1958)

11. R.R. Arat, Uygur Devrine Ait Örnekler Altun Yaruk, İstanbul 1936

12. Altun Yaruktan İki Parça DTCF. yayını No: 46 Ankara 1945

13. K. Gronbech, Codex Cumanicus cod. Lat. DXLIX: Faksimile, Kopenhagen 1936.

14. Gennadios Skholarios'un 1455-1456 yılları arasında Fatih'in isteği üzerine yazdığı *İtikatname* Yunan harfleri ile yazılmıştır. Bu eser üzerinde H. Kun çalışmıştır: Gennadios türük hitvallası 1936 KCsA. R.H. Özdem, Ülkü X.c 1938

zamanda dünya üzerinde geniş bir bölgeye yayılan islâmiyete girmeye başlamıştır. Zaten bu tarihlerde islâmiyet Türklerin bulunduğu bölgelere erişmiş, Hz. Ömer zamanında Türkler islâmiyeti benimsemeye başlamışlardır. Islâmiyetin resmen devlet dini olarak kabul edilmesi, Doğu Türkistan'da Karahanlılar zamanında X. yüzyılda olmuş, buna bağlı olarak bu bölgede Kaşgar, Balasagun gibi kuvvetli islam kültür merkezleri doğmuştur.

Kuran'ın çeviri işine gelince, X. yüzyıl ortalarına kadar Kuran herhangi bir dile çevirilmemiştir. Türk kumandanlarının idaresi altında bulunan Samanoğulları zamanında (M. 876-999) E. Mansur b. Nuh Maverâünnehr'deki bilginlerden fetva alarak *Tebari*¹⁵ *Tefsiri*'ni ve *Kuran*'ı Türk ve Farslardan kurulu bir bilim heyetine Farsça olarak çevirtmiştir.

Kuran'ın Türkçe çevirileri üzerinde çalışan A. İnan¹⁵, Karahanlıların Maverâünnehr'de hâkimiyet kurdukları tarihlerde Bugra Karahan (ölm. M. 956) zamanında *Kutadgu Bilig*'in tamamlandığından söz açarak Kuran'ın Türkçe'ye çevirisinin bu tarihlerde yapılmış olması gerektiğini ileri sürmektedir.

Türkçe tefsirlere kaynaklık eden *Tebari Tefsiri*'nin Tahran yayınında belirtildiğine göre bugün dünya üzerinde *Tebari*'nin birçok yazma nüshaları vardır¹⁶. Tahran yayını bu yazma nüshalardan Saltanat Kütüphanesindeki nüshaya dayanılarak hazırlanmıştır.

Doğu Türkçesinde Yazılmış Kuran Çevirileri

Bugün bilinen en eski Kuran çevirisi 1914 yılında A.Z. Velidî¹⁷ tarafından Karşı şehrinde bulunmuş yazarı meçhul "Anonim Kuran Tefsiri" dir. Eser Leningrad'da Asya Müzesi yazmaları arasında 2475 numarada kayıtlıydı; şimdi İstitut Narodav Azii Kitaphğı 332 numaradadır. A. Z. Ve-

15. Tercüme-i Tefsir-i Tebari, Ferahem-i Amede der zaman-ı Saltanat-ı Mansur b. Nuh Samanî, Tashih ve ihtimam: Habib Yağmai, Tahran (1339) 1920, Kahire baskısı (1321) 1903; Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Tercümeleri Üzerine Bir İnceleme, Diyanet İşleri yayını Ankara 1961

16. Paris Biblioteque National nüshası; Ayasofya nüshası (No: 687) Bursa Orhan Gazi nüshası; Meşed, Horasan nüshası; Asitane Revezi Kütüphanesi nüshası; Bursa Genel Kütüphane nüshası (no: 1612) Nafiz Paşa Kütüphanesi nüshası (no: 64) Londra, British Muzeum nüshası; Merhim Azad nüshası; Çeşter Beyti nüshası; Bursa Haraççoğlu kütüphanesindeki nüsha; Tahran Saltanat Kütüphanesindeki nüsha.

17. Vost. rukopisi Ferganskoy oblasti ZVO 1916 T. XXIII, 249 s.

lidi ilk olarak bu yazmayı tanıtmış daha sonra W. Bartold¹⁸ bu çeviriyi kısaca tahlil etmiştir. Ayrıca F. Köprülü¹⁹ "Türk Edebiyatı Tarihi" adlı eserinde aşağı yukarı Bartold'un vermiş olduğu bilgilere dayanarak eserin son bölümlerine doğru yazarının Acemce'ye daha sık baş vurduğunu, Türkçe metinler arasına eski Acemce kelimeler koyduğunu söyleyerek yazarının İranlı değilse bile İran kültürü ile fazla uğramış bir Türk olduğunu belirtmektedir.

Bize kahrısa eserde geçen ayetlerin Farsça bazı açıklamaları, eserin sonuna doğru sadece Arapça metnin yer alması, ayetlerin Türkçe açıklamaları yapılırken bazı yerlerde devrik şekiller kullanılması gibi Kuran çevirileri için normal sayılan ve pek çok Kuran çeviri ve tefsirlerinde görülen bu özelliklere bakıp "Anonim Kuran Tefsiri"nin yazarını bir İranlı olarak nitelenmek peşin bir hüküm olur. Aşağıya koyduğumuz örnek parçalarda görüldüğü gibi yazar, ayetlerin Türkçe açıklamalarını verirken arada bir aynı şeyleri bir de Farsça olarak açıklıyor. Kimi yerde ise ayeti doğrudan doğruya Farsça olarak çeviriyor. Pek âlâ Türkçeye çevirebileceği bu gibi yerlerde sebepsiz olarak yer yer Farsçaya baş vurmasına rağmen yazarın Türkçe çeviriler ve açıklamalar bölümündeki başarısını göz önüne alarak onu İranlı diye nitelermeye dilimiz varmıyor.

(15) فِي الْقِبَابِئِلِ مَسْجِدٌ وَاحِدٌ وَإِنْ كَانَ الْمَسْجِدُ (108b)

tağı aytuldi tağı kıldı 'âyini anlar birle ya'nî yaratdı (16) 'âyini kökler birle ol kün kim yaratdı köklerini 'Abdü'l-lâh bin 'Ömer وَفَرَّاهُ وَقْتَادَهُ و ayıtdılar kim ay tağı kün yêti kat kökke nûr (17) berür andağ kim nûr berür yerde yüzi anlarımınğ kökler taba turur arşaları yerler taba turur ve ba'zılar ayturlar kim ay (18) bu dünyâ kökinde turur tağı anımınğ nûrî barça köklerle yêter ber-â-ber vey der *âsmânî şikâfi est ki nûr-ı mî-tâbed*

"(110b) Teñgri ta'âlâ yalğan aytur têp (15) *gümân nem-i revim ki İblis ber hudây duruğ gūyed*"

Buna benzer daha birçok yerlerde görüldüğü gibi Türkçe çeviriler yayında aşağı yukarı aynı şeyleri, yazar, bir de Farsça olarak vermektedir.

18. Ein Denkmal aus der Zeit der Verbreitung des Islams in Mittelasien, Asia Major II, Fas I. 1925, 125-127 s. (Çev. TM. II. c.)

19. Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul 1926, 190-194. s.

Özellikle hikâyeler bölümündeki sade, akıcı ve kelimelerin uygun şekillerde kullanılması, devrik şekillere rastlanmaması, "Anonim Kuran Tefsiri" yazarının ancak ana dili Türkçe olan ve bunun yanında Arapça ve Farsça'yı da iyi bilen bir Türk olduğu kanısını vermektedir. Aşağıya koyduğumuz şu küçük parçalar bile bu düşünceyi doğrular kanısındayım.

"26b-2 ط süresi evvelî Mekke'de indi ol vaktde kim müsülmânlık yeñgi aşikâre bolu turur Ebu Bekrî'l-Şiddîk 'Osmân 'Alî (3) müsülmân bolmış erdiler razîya'l-lâhum ecma'in cümlesi otuz toköz baş kişiler müsülmân bolmış erdiler dârü'n-nedve (4) atlıg ew içinde yaşru müsülmânlık kılu erdiler dârü'n-nedve keñgeşgü sarây erdi yalawaç 'aleyhi's-selâm (5) teñgri ta'âlâdın hâcet kılu erdi aytur erdi ilahî sen bu müsülmânlık dînini Ebû-Cehl İbn-i Hışam birle ya 'Ömer İbnü'l-Ḥattâb (6) birle aşikâre kılu bergil tēp anıñ üçün kim Ebû-Cehl Mekke içinde beg erdi anıñ sözi yonıç (7) erdi atı Ebû-Ḥakem erdi yalawaç 'aleyhi's-selâm Ebû-Cehl atadı 'Ömer İbnü'l-Ḥattâb razîya'l-lâhu er erdi yürekliğ 'ayyâr alp erdi (8) kamuğ Mekke birewü... 'Ömerdin kor-klar erdiler anıñ alplıkdın anıñ üçün yalawaç 'aleyhi's-selâm biregindin birini hâcet (9) kolu yarlıkadı bildi kim bu ikide biri müsülmân bolsa müsülmânlık dîni artar aşikâre bolur teñgri ta'âlâ müsülmânlığını (10) 'Ömerka berü yarlıkadı Ebû-cehlge yarlıkamadı maşrıç mağrib halkı müsülmânlık birle köwenürler yana müsülmânlık 'Ömer birle (11) köwenür tēp 'Ömerniñ bir siñgili bar erdi küdegülig 'Ömerdin yaşru müsülmân bolmışlar erdiler Ebû-Cehlge bir kün aydılar kim (12) Muḥammed bir yeñgi dîn çıkarmış turur bir ança kişiler Muḥammedge tēp anıñ dîninge kirmişler Ebû-Cehl aydı eger Muḥammed ataları dînindin (13) adıñ yeñgi dîn çıkarmış erse fermânlağay men kim Muḥammedniñ başını yılan başı soğar teg soğkaylar tēp aydılar (14) yâ Ebû-Ḥakem bu söz çm turur tēp ol adımdın keltürmiş turur tēp ol sâ'atda Ebû-Cehl 'aleyhi'l-la'ne 'Ömerni alğalı (15) ızdı 'Ömer keldi erse aydı ya 'Ömer eşitür men kim Muḥammed adıñ dîn çıkarmış bir ança kişiler anğa kirtürmişler (16) bargıl eger anlar Hübel atlıg burhândın adıñğa tapınur erseler Muḥammedniñ başını Muḥammedge bütgenlerniñ başını yılan başını (17) soğar teg soğkıl tēp 'Ömer turdı kılıç ḥama'il kılp baru başladı yolda siñiliniñ kapuğınğa tegdi erse (18) kirip қадаşımğa түсейin tēp sakındı kapuğ üskünge tegdi erse ün eşitdi kulağ tutup tıñladı (19) Qur'an ünün eşitdi erse siñgili küdegüsü birle ط süresini okır erdiler 'Ömer ança turup tıñladı (20) teñgri ta'âlâniñ yar-

hıgını eşitip köngli yaru başladı anlar طه süresini okır erdiler مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ (21) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ لِتَشْقَى إِلَّا تَذَكُّرَةً يَخْشَى bu طه iki harf turur yalawaç 'aleyhi's-selâmnıg atı turur ve طه süresi (22) inmesdin burun يَا أَيُّهَا الْمَرْيَمُ süresi inmiş erdi yalawaç 'aleyhi's-selâm kilim ötünüp başını içgerü tartıp yatmış erdi (23) Cebra'il 'aleyhi's-selâm kelip yarlıg yetkürdi kim يَا أَيُّهَا الْمَرْيَمُ ya ol kişi kim başını içkerü tartıp yatmış erdi (24) قَمِيرًا لَّيْلًا إِلَّا قَلِيلًا نَّصَفَهُ أَوْ أَنْقَضَ مِنْهُ قَلِيلًا أَوْ زِدْ عَلَيْهِ وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلًا إِنَّا سَنُلْقِي عَلَيْكَ قَوْلًا ثَقِيلًا (25)

yarlıkadı ya'ni turğil tünle adakın meger azrak tündin yatğil yana azu yarlıkadı أَوْ زِدْ عَلَيْهِ yarlıkadı (26) ol yarım öze arturğil bu âyetde haqıqat baksa andağ bolur kim tünle uzak yatmağı kerek öküşreki (27) tündin tā'at içinde keçürgü kerek bu âyet keldi erse yalawaç 'aleyhi's-selâm özünü ança emgetdi kim tā'at içinde tünle (28) adakın turdı namâz içinde adakları şişinçe iki adakı şişti terkin turmaz erdi teŋgri ta'âlâ (29) bu süreni yarlıg yarlıkadı (30) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْقَى yarlıkadı ya Muhammed biz saŋga anıg üçün ıdmadımız kim sen özüngni tapuğ tā'at içinde emgetip helâk (31) kılısasen bu Qur'an bir pend turur ol kişilerge kim teŋgridin qorqarlar azu yarlıkadı تَنْزِيلًا yarlıkadı bu kullar kim bar kökleri yerleri törütigliniğ ızmuşından turur (32) yarlıkadı لَهُ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَمَا تَحْتَ الثَّرَىٰ وَإِنْ تَجَهَّرَ بِمَا فِي الْأَرْضِ فَإِنَّهُ يَعْلَمُ السِّرَّ وَأَخْفَى (27a-1) 'Ömer siŋgli küdegüsi birle bu âyetleri bu yerge tegdi okıdılar 'Ömer tükel eşitdi erse şabrı qararı qalmadı tākati yetildi (2) siŋgliniğ qapugını öwke birle toqadı könglinde andağ mundağ kim uluğ teŋgri Muhammedniğ teŋgri si turur yerler (3) kökleri ıdı 'arş kürs anıg tahte'g-gerâ anıg yer kök arasındaki kamuğ vilâyetleri anıg Lât Hübel kim bizniğ (4) but burhânmız turur olarnıg hiç nersesi yok 'Ömer qapug toqadı erse anlar bu sözni kızlediler 'Ömer ermişini bilip (5)

қапуғ ачтылар ‘Ömer kirdi aydı negü oқыr erdiñgizler benim қатымда ewre оқығлар тәп anлар ayдылар ya ‘Ömer seniñ (6) қатымда оқымаз миз тәп ayдылар yā ‘Ömer bizke zinhār bērgil тәп ‘Ömer anlarға zinhār mühlet berdi anлар anda

kidin ^{طه}süresini (7) оқыдылар ayдылар ^{لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ ٱلْأَسْمَآءُ ٱلْحُسْنَىٰ}

bu cādū teñgrisiniñ yer kök aңgar bolsa bizniñ (8) teñgrilerimizniñ nerseleri bolmasa yoқ tәp anлар ayдылар ya ‘Ömer Muḥammed cādū ermes tәp teñgriniñ çım yalawaç (9) turur ol bu burḥanlarға kim tapınur sizler anлар hiç nerse ermesler tәp ‘Ömer köñgliñde bu endişe tüşdi (10) tefekkür tüşdi anларka aydı men Muḥammedni öldürgeli barur men tәp anлар ayдылар ya ‘Ömer Muḥammed birle saңga nerse iş yoқ (11) ḥaқ üze turur anniñ idisi қavi turur ‘Ömer turdı küdeгisini siñgliñi alıp dārū’-nedveke ilttü bardılar dārū’-nedvere (12) tegdiler erse yalawaç ‘aleyh’-s-selām yārānları birle қamuғ anda erdiler ‘Ömerniñ қatıғ öwkesi kelmiş erdi dārū’-nedveniñ (13) қапуғını berkelep olturur erdiler ‘Ömer öwkesi birle қапуғını қatıғ тоқıdı erse bildiler kim ‘Ömerniñ қапуғ тоқıması turur (14) yalawaç ‘Alıқа aydı ve yarlıқаdı turğıl қапуғ açğıl тәп yalawaç ‘aleyhi’-s-selām yārānları қorқdı ayдылар ‘Ömer er turur şulb (15) yürekliг kerek siz kim anniñ birle çoğı тоқuş bolsa siz тәп ‘Alı қапуғka tegmes erken yalawaç ‘aleyhi’-s-selām özi (16) қoba yarlıқаdı қапуғka yaқın tegdi erse ‘Alı қапуғ açdı yalawaç ‘aleyhi’-s-selām қапуғdın öñg elgin қапуғdın taşқaru (17) idip ‘Ömerniñ yaқasını tutıp қatıғ ırgatdı ‘Ömer aydı ya Muḥammed meni adm emgetmeñg silkmeñg тәп eger meni bir (18) adm silkse siz қamuғ endāmım etim süñgükündin adırılır тәп yalawaç yarlıқаdı yā ‘Ömer rāst ayğıl nigü (19) işke keldiñg тәп ‘Ömer aydı men anniñ üçün keldim kim diniñizni maңga ‘arza қılса siz men müsülmān bolsa men (20) тәп sizke бүтүp İmān keltürse men ‘Ömer kirdi olturdı taқı ötündi ^{طه} süresi оқuyu yarlıқаñg тәп (21) ^{طه} süresi evvel inmiş erdi оқındı ‘Ömer aydı uluғ teñgri kim anniñ munca vilāyeti bolsa тәп Lāt (22) Hübel ‘Uzzāқа nerse yoқ ermiş yer kök ‘arş tahte’g-şerā aңgar bolsa ol törütmiş bolsa teñgriniñ (23) bolsa Lāt Hübel ‘Uzzāniñ nersesi yoқ ermiş anлар hiç nerse ermes ermişler imdi ne ayғu kerek (24) ne қılғu kerek yarlıқаñg тәп ötündi yalawaç ‘aleyhi’-s-selām ‘Ömerқа İmān ‘arza қıldı müsülmān boldı erse yalawaç ‘aleyhi’-s-selām yarlıқаdı (25) yā ‘Ömer ^{ٱلْحَمْدُ ٱللّٰهُ} kim müsülmānlıқ dīnini bu ikide biri birle āşikāre қılğıl тәп anniñ üçün kim yalawaç ‘aleyhi’-s-selām teñgri ta’ālādım (26) қollar erdi kim müsülmānlıқ dīnini bu ikide biri birle āşikāre қılğıl тәп ‘Ömerқа yarlıқаdı siziñ müsülmānlıқıñız (27) maңga sewükrek turur Ebū-Cehl müsülmānlıқımda köre тәп Ebū-Cehl mel’ün yalawaçka telim cefālar қılmış erdi (28) bī-ḥiredhıқ birle nā-sezālar sözlemiş erdi

yana ‘Ömerdin nerse cefâ tegmişi yok erdi anıñ üçün kim (29) yarlıkadı kim sizin müslmân bolmışınğız mañğa sewükrek turur tēp ‘Ömer razıya’l-lāhu ‘anhu ötindi yâ Resul’l-lāh emdi bizke ne (30) kılgu kerek turur tēp yalawaç ‘aleyhi’s-selām yarlıkadı biz yeñgil Ka’be ewinge barmış kerek namāz anda kılmuş kerek kılсамız (31) tēp ‘Ömer ötündi nelük barmadınğız baralım tēp kâfirhknı âşikâre kılurlar müslmânlık haq turur müslmânlıknı yaşru (32) kılur miz Resul ‘aleyhi’s-selām yarlıkadı yaranlarıñğa turunğlar ‘Ömer birle Ka’bege baralım tēp müslmânlıknı namāznı anda âşikâre kılalım tēp (27-b-1) ‘Ömer kılıç tartıp önğdin barur erdi kâfirler ‘Ömerni andağ kördiler erse kim erseñiñ zehresi bolmadı nerse(2) söz aytğuga Ka’beke tegdiler kirip Ka’be içinde namāz kıldılar ol kün müslmânlık âşikâre boldı ol künde(3) kiñin hiç yaşru bolmağay kıyāmetka tegi taķı artğay ^{ن شاء الله تعالى} | Ebū-Cehl mel’ün ‘Ömer müslmân bolmışın eşitdi(4) erse ‘āciz mütehayyir qaldı ‘Ömer öwkesinde anıñ üçün kim kamuğ ‘Arab içinde taķı ‘Ömer teg alp er yok erdi hiç kim(5) erseñiñ zehresi taķı bolmas erdi kim ‘Ömer üskünde sülese Ebū-Cehl mel’ün kâfirlerke aydı kayuda erse Muḥammedni(6) yalıñız bolsa sizler öldürünğler anıñ cevridin qurtulalum tēp yalawaç ‘aleyhi’s-selām gāh gāh tağ tepesinğe yoqlap(7) anda namāz kılur erdi yana erdi bir kün yalawaç ‘aleyhi’s-selām tağ tepesinğe yalğuz yoqlamış erdi anda Ebū-Cehl bir yārānları(8) birle tuydusız yalawaçğa uğradılar yalıñız bulup öldürgeli qaşd kıldılar yalawaç ‘aleyhi’s-selām yalıñız erdi on beş(9) yigirmiçe kişi tirilip yalawaç yanını yerge tegirümediler dürüst isnād birle haber kelmiş turur kim teñgri ta’ālā tegme bir yalawaçka(10) kırk er küççe küç bermiş erdi tēp artuqraq tēp kâfirler tağ tepesinde kamuğı demleşip ne kim kılıp yalawaç(11) yanını yerge tegrümediler üç yerde başını yardılar kan aqıttılar yalawaçnıñ yārānları eşitdiler erse(12) yalawaç tabaru bardılar kâfirler müslmānlarnı kördiler erse qaçtılar müslmānlar yalawaç üskünge tegdiler erse kördiler(13) üç yerde başı yarılmış qañğa bulğanmış öksüz bolup yatur yalawaçnı köterüp Ḥadīcetü’l-kübrā ewinğe ilttiler(14) başını yudılar em sem kıldılar bu sebebdin yalawaçnıñ ‘ammisi Ḥamza müslmân boldı Ḥamza İbn ‘Abdū’l-Muḥtalib(15) yalawaç ‘aleyhi’s-selāmınñ ecisi erdi mādem kim Mekke erdi hiç qayu kim erse kâfirler Ḥamza haşmetindin yalawaçka qatulmas(16) erdiler Ḥamzadın qorqar erdiler Ebū-Ṭālib Mekke begi erdi Ḥamzanıñ ‘adeti andağ erdi kim awğa(17) barur erdi birer hafta kelür erdi bu rüziğār içinde kim yalawaçnıñ başını yardılar Ḥamza Mekke de yok erdi awğa(18) barmış erdi Ḥamza oturusında bir keyik çıkdı Ḥamza oq tuşturup ol keyikni qowdı ol keyik ewrülip(19) Ḥamzağa faşih til birle sözledi aydı ya Ḥamza meni nelük andarur seniñ ewinğde bir katıñ iş tüş-

miş(20) turur Hamza ol keyikniñg sözindin ‘aceb tutup tañgladı ol keyikni ko-
 ÷up ewiñge geldi tawratıp ewiñge tegdi erse kapuğ tokıdı Hamzanıñg Kame-
 riyye athğ qarabaşı bar erdi yığılayu otu çıkdı kapuğ açdı(21) Hamza aydı ya
 qarabaş negü hâl tüşdi tēp qarabaş aydı ya Hoca ayutma ol hālka kim Mu-
 hammed tegdi Ebū-Cehl(23) öldürü yazdı başını üç yerde yardılar emdi Hadice
 ewinde iglik yatur tēp aydı erse Hamzanıñg(24) ‘ādeti andağ erdi kim awdın
 kelse erdi negü nerse qorlar erdi qoldı erse qarabaş hürmä talkanı otu(25) kel-
 türdi kođdı yimedi Hamza öwkesinde yimedi min ebū-Cehldin Muhammed öcünü
 öz öcümni almağınca olturmağay men(26) tēp ol sâ‘atda Hamzanıñg köñliñge
 keldi kim müsülmân bolsa ol keyik sözindin ol keyikniñg sözlemeki yalawaç-
 nıñg(27) uluğ mu‘cizâtı erdi Hamza yanı ukdı kim keyikke kezgemiş erdi al-
 dı(28) Ebū-Cehl kapuğınğa bardı Ebū-Cehl kapuğında olturmuş erdi kâfirler birle
 yırakdın Hamzanı kördiler erse bir ança kâfirler kaçtılar bir ançası(29) Ebū-
 Cehl birle qaldılar Hamza yakın tegdi erse aydı muhannıs negü qolduñg ol
 benim qadaşımın tēp ol kim(30) elkinde erdi ol yay birle Ebū-Cehl ni başra
 urdı dört yerde başını yardı kişiler mayancılıq(31) kılıp Ebū-Cehl ni Hamza el-
 gindin aldılar adrıdılar Ebū-Cehl ewiñge kirdi kâfirler Hamzeke hamle kıl-
 dılar (28a-1) uruşğa Ebū-Cehl aydı zinhâr Hamzeke katılmañglar tēp eger
 katılmañglar Hamza bu sâ‘atde barur Muhammed dīninga kirür(2) müsülmân
 bolur anda kiñin Muhammed dīni kavī bolur Hamza ewiñge yandı bardı
 ewinde bir kesek hürma talkanı içdi turdı(3) Hadıcetü’l-kübrâ ewiñge bardı
 kördi yalawaç töşekde yatur erdi ya Muhammed döstim ‘ammim ol cefâ kim
 sañga tegdi ol(4) Ebū-Cehl hayyizidin hıç qağurmağıl men barıp anıñ yanu-
 tını kıldım dört yerde başını yardım mendin kaçtı eger kaçmasa(5) öldürür er-
 dim tēp yalawaç ‘aleyhi’s-selâm yarlıkadı yâ ‘ammim yâ ecim bu sözni kim siz
 sözler siz mañga asıg kılmas men bu sözke(6) edgü bolmas men Hamza aydı yâ
 dōst ‘amm sañga negü asıg kılur tēp yalawaç ‘aleyhi’s-selâm yarlıkadı mañga ol
 asıg kılur kim(7) siz benim dīnimke kirse siz aysa siz

أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُهُ Hamza aydı(8) yâ dōst ‘amm

etke anda kiñin mañga negü bolur men bu sözni aysa men tēp yalawaç ‘aleyhi’s-
 selâm yarlıkadı yâ ecim bu sözni aysa siz teñgri(9) ta‘ālâ sizke meñgü uçmaq
 berür kamuğ yazuñuñızni ‘afv kılıp keçürür kamuğ hışımlarınğızni hoşnüd
 kılur(10) eger aymasa siz meñgü tamuğda qalur siz qatıg kin birle sizlerni qınar-
 lar tēp aydı Hamza aydı yâ Muhammed eger men müsülmân(11) bolsa men
 meni sewgey mü siz tēp yarlıkadı yâ ‘amm men bu sâ‘atda tendürüst bolur
 men bu ağıg mendin kiter tēp(12) ol sâ‘atda Hamza eliğ kötürüp şahâdet kel-

türdi aydı (13) **أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا** (13) **مُحَمَّدًا** tēp Hāmza müsülmān boldı müsülmānhk küçlendi kavī boldı adın kişiler neme müsülmān bolu başladılar meger Mekke uluğları (14) müsülmān bolmadılar Ebū-Cehl teg Velid İbn Muğayre teg ‘Utbe ve Şeybe teg adın neme uluğlar teg müsülmān bolmadılar (15) yalawaç ‘aleyhi’s-selāmniñ bir ‘amm ecisi bar erdi Ebū-Leheb athğ ol yalawaçka barçadın düşmanraq erdi teñgri ta‘ālā(16) bu yarlıgı ıddı erse kim **وَأَنْذِرْ** ¹ **عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنْ أَتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ** bu āyet(17) keldi erse yalawaç ‘aleyhi’s-selām ‘Alīka yarlıkadı kim aş suw etkil kap kadaşını mihmān oqıgaym anlarqa pend bireyin yarlıgı(18) tegrüp tamuğ kıymdın korqıtaym tēp ‘Alī İbn Tālib raziya’l-lāhu ‘anhu bir qızı söklünçi kıldı yalawaç ‘aleyhi’s-selām kamuğ kadaşları(19) Ebū Tālib ve ‘Abbās ve Ebū-Leheb barçanı mihmānka oqıdılar elig altmış baş kabı kadaşını yetirdi(20) keldiler erse körüklüg... urdurdı ötmek azraq urdı ol qızı söklünçisini bütün(21) üze urdı bir ança süd hürmä keltürdiler süt **سوت** içdiler hürmä aş yidiler toyğınça hiç kayusı(22) erse aş eksümedi andağok tükel aş kaldı Ebū-Leheb anı kördi erse adaqın qoba keldi aydı bilinğler(23) kim Muḥammed bizni ne üçün oqımış turur tēp aydılar biz bilmedimiz nelük oqıdı tēp Ebū-Leheb aydı ey Muḥammed(24) öz cādülhını bizke körkütkü üçün kim bilsemiz Muḥammed yawlaq ustād cādū bolmış tēp yalawaç ‘aleyhi’s-selāmka Ebū-Lehebniñ(25) sözi yawlaq katıg keldi ol kün kadaşlarıñge hiç nerse sözlemedi yarını kün ewre yana aş suw(26) etdürdi kadaşlarını oqıdı Ebū-Lehebni oqımadı aş yediler erse yalawaç ‘aleyhi’s-selām yarlıkadı yā atamniñ toğmaları(27) yā kadaşlarım hiç bilür mü siz kim men...erse vaqtda yalğan sözlemişim bar mu tēp aydılar körmemişiz (28) eşitmişimiz yok tēp men ayur men kim teñgriniñ haq yalawaçı men bu āyet yarlıgı turur mañga ıdu yarlıkadı(29) **وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ** tēp yarlıkadı korqıtıg kadaşlarıñgı yaq yavukunğı tēp mañga yarlıg yarlıkamız tur(30) bu müsülmānlık dīni kün künge artar kündin künge kavıraq bolur kıyāmetka tegi eger ol cihān mülkni devleti tiler(31) erse sizler mañga bütün imān keltürse sizler men öz ḥalīfetim kılur men tēp ‘Alī ötündi yā resūl’l-lāh men barı bütün(32) müsülmān bolmış turur men tēp yalawaç ‘aleyhi’s-selām ‘Alīka öküş edgü yarlıglar yarlıkadı Ebū-Tālib aydı ey oğul sen aydıñg(33) biz eşitdimiz emdi tedbīr keñgeş kılalum negü şavāb körelüm.”

1 Şuara suresi 214. āyet.

TDK. kütüphanesinde 20 numarada bulunan "Anonim Kuran Tefsiri"nin fotoğlarının türlü bölümlerinden, kendi tezimle karşılaştırma yapmak amacı ile çeviriyazı olarak hazırladığım metinleri, konunun sınırlı olması bakımından, yararlı olur diye bu kadarını yukarıda verdim.

Bu fotoğraflardan anlaşıldığına göre yazma baştan ve ortadan epeyce eksiktir. Metin on sekizinci surenin dördüncü ayeti ile başlıyor. Arapça metnin satırları arasında daha ince bir yazı ile Türkçe karşılıkları verilmiş aralarda Türkçe olarak açıklamalarla bu surenin sonunda peygamberlerin hayatına ait islamî hikâyeler konulmuştur. 40, 41. varaklar arasında bir kısım eksiktir. 22. sure (Hacc Suresi)'nin 11. ayetinden sonrası 47. surenin son kısımları eksiktir. Gene 75. sure (27. ayetinden sonra) ile 76 ve 77. surelerin son kısımlarında yalnız Arapça metin vardır. Bu kısım Türkçeye çevirilmemiştir. Ayetler arasında verilen hikâyeler içinde Kuran'ın türlü yerlerinden ayetler delil olarak getirilmiştir. Bu durum diğer Kuran çeviri ve tefsirlerinde de görülmektedir.

Bu tefsirin dili üzerinde daha önce birkaç yazı yazan ve metinler veren A. K. Borovkov¹ 1963 yılında da bu eserin sözlüğünü yayınlamıştır. Tefsirde geçen bazı kelimeleri sözlükte bulamamamıza rağmen iyi bir yöntemle işe başlamış olan yazar, Rusça olarak kelimelerin anlamlarını, kelimelerin geçtikleri yerlerin, varak ve satır numaralarını belirtip her kelimeye örnek cümlecikler vererek tanımlamıştır. Sözlükte farklı şekillerde geçen kelimeler madde başlarına alınmış ve biri birlerine atıflar yapılmıştır. Türlü kelimelerin değişik kullanılışları ve anlamları olabileceği göz önüne alınarak metinde geçen bu gibi kelimelerin yerleri belirtilerek örnek cümleciklerle tanımlanmış olsaydı iyi olurdu. Yazar, bu eserin başına koyduğu 27 sayfalık girişte sözlüğün hazırlanmasında tutulan yolu açıklamakta ve bu tefsir hakkında bibliyografik bilgi vermektedir. Daha sonra yazar, XI-XII. yüzyıl eserlerinden olan *Kutadgu Bilig*, *Divanü Lugat-it-türk*, *Atabetü'l-hakayık* ve *Mukaddimetü'l-edep* üzerinde durarak bu devir eserlerinin dil yapısı hakkındaki görüşlerini belirtmiştir. Yazar, bu devirde Orta Asya'da gelişen

1 A.K. Borovkov, Çennbiu usmocnuk Dlya usnoruu uezbezkogo yazıka "İAN SİSSR OLYA" VIII vıp. I yanvarı fevrah 1949 str. 67-76. A.K. Borovkov, Ocerku usmoruu uezbezkogo yazıka II "Sovetskoe vostokovedenie" VI. M-L 1949 Str. 24-51; A.K. Borovkov İz mameraulov Dly usmoruu uezbezkogo yazıka "Turkologičeskii sbornik" I M-L 1951 str. 73-79. A.K. Borovkov Rukonus u osobennosmu yazıka sredniazuamskogo mefsura XII-XIII bb. "Uçenie zopitski Ni-ta vostokovedeniya AN. SSSR" XVI M-L 1952, A.K. Borovkov, Leksika sredniaziatskogo tefsira XII-XIII, bb. Moskova 1963

Türkçe'nin belirli bir yazı dili olarak kesinleşmesinden söz açarak Orta Asya Edebî Türkçesi'nin bu yüzden tatmin edici olmadığını ileri sürmektedir. $d > \text{d} > y$ sesinin gelişmesi üzerinde de duran yazar Maloff'un görüşlerini değerlendirmiştir. Orta Asya Edebî Türkçesini dil tarihi yönünden inceleyen A. N. Samoiloviç'in vaktiyle ileri sürdüğü görüşlere katılan A. K. Borovkov, Oğuz-Türkmen unsurlarının XI-XIV. yüzyıllar arasında Orta Asya'da önemli bir rol oynadığını belirtir.

A. Caferoğlu' "Türk Dili Tarihi Notları" adlı eserinde *Anonim Kur'an Tefsiri*'nden bir parça metin vererek bu tefsirin dili için Rabguzi'nin *Kıyasu'l-enbiya*'sından daha eski bir dille yazıldığı görüşünü ileri sürmüştür.

Bu eser üzerin de son olarak Z. Korkmaz durmuştur. "Marzubanname"¹ adlı eserinin giriş bölümünde eski Anadolu Türkçesi'nin kuruluş ve gelişme dönemlerini incelerken Oğuzca üzerinde geniş bir incelemeye girişmiş, XI-XIII. yüzyıllar arasındaki Orta Asya Oğuzcası üzerinde durarak *Anonim Kur'an Tefsiri*'ndeki Oğuz-Türkmen unsurlarını ve bu konudaki görüşleri ele alıp değerlendirmiştir.

"*Anonim Kur'an Tefsiri*"nden yaptığımız derlemelerde, 1310 yılında tamamlanmış Rabguzi'nin *Kıyasu'l-enbiya*'sı ile birçok yerlerde benzerlikler görülmektedir. Bu devir metinlerinde $d > \text{d} (\text{د})$ şeklinde gelişen d sesinin her iki metinde de genel olarak $\text{d} (\text{د})$ şeklinde kullanıldığı görülmektedir. $\text{d} (\text{د})$ sesi ayrıca *Atabetü'l-hakayık*'ta ve *Nehcü'l-feradis*'te kısmen y şeklinde karışık olarak yazılmaktadır.

Tarihî devirlerde $w > v > (f) > y$ şeklinde gelişen b sesi *Kıyasu'l-enbiya* ve *Anonim Kur'an Tefsiri*'nde w dir. *Divanü Lugat-it-türk*'te daha çok üç noktalı (ث) olarak kullanılırken bu ses, Tefsirde tek noktalı (ف) olarak gösterilmiştir. *suw* (سف) 38b-30; *sewgey mü siz* (سفكاي موسيز) 28a-11; *yalawaç* يلافج 28a-15

Benzer şekilli eklerin, kelime hazinesinin ve birçok arkaik kelimelerin, her iki metinde de müşterek olarak kullanılmış olması *Anonim Kur'an Tefsiri*'nin *Kıyasu'l-enbiya*'nın yazıldığı devre yakın bir tarihte yazıldığı görü-

1 A. Caferoğlu, Türk Dili Tarih Notları İstanbul 1964 II. c.

2 Z. Korkmaz, Sadru'd-din Şeyhoğlu, Marzubanname Tercümesi, DTCF. yayını No: 219, Ankara 1973

şünü kuvvetlendirmektedir. Ancak kesin bir fikre varabilmek için her iki metnin çeviriyazılı şekilleri ile gramer ve sözlüklerinin bilimsel ölçüler içinde yapılmış olması gerektir.

Gerek kelime zenginliği bakımından gerekse Türk dili tarihinin gelişmesine ışık tutan, ekler, kökler ve bunların kullanılışları bakımından *Anonim Kur'an Tefsiri* bir çok özellikleri içinde toplayan bir eserdir.

Çoğu yerde *y* bazan da *z* (ج) olarak kullanılmasına rağmen metne genel olarak hakim olan eski *d* sesinden gelişmiş *d* (د) sesidir. *adrulur men sizlerdin* 13b-10, *ol tayağlar birle koğdı* 28b-20 *Musā kişisini çoylar bile kozdı* 29a-3, *Meryemniñ kağası bar erdi* 18a-22, *küdegü birdi* 27a-3, *küdegülig* 26b-11, *anlar kağguluğ boldılar* 9b-34, *neçe terin kuğuğ bolsa* 29a-11, *mällarını aldılar kuyuğ toldırdılar* 143b-5, *anda kiğin* 28a-6, *yer iğisinka birdi* 39b-6, *bu yalawaç kim sizlerke iğilmiş* 30a-18, *keskey men elleriñgizmi adaklarıñgızını* 22a-9, *bağladı elin ayakın* 39b-13, *edgü boldı* 18b-22, *eygü* 128b-8, *yer tağı bederlemes* 127b-3, *yana öltürdi anı iğisi* 25b-1, *yatmış uzumış* 9b-10, *uyup erken* 39b-15 *Muhammed adın dın çıkarmış* 26b-13, *kim uđu birse* 25b-3, *koğğaylar* 25b-7, *koğmağul yer üze* 110a-2, *anı bederlemezler* 127a-13, *bederleseler* 29b-21.

Türlü Türk Lehçelerinde *b > w > v > (f) > y* şeklinde gelişen *w* (ف) sesi Anonim Kur'an Tefsiri'nde korunmaktadır. *suw ağa başladı* 38b-30, *yalanda suwsasa* 29a-11, *yalawaç, sawçı* 14a-3, *özi kiwürür erdi* 17b-24, *yawlağ yağış hükm* 39b-2, *yawuz* 11a-15, *ew barğ* 82a-2, *sewer anlarını* 86b-13, *sewünmek ol kim keldi sizlerke* 75a-4, *Yusüfnü awutmuş erdi* 38b-33, *yawudi kişilerge* 31b-34, *yüz çüwürse* 112b-2, *yel sawurdi* 35b-10.

-ğ, -k -g, -k sonesi genellikle kelime sonunda korunmuştur. Oğuz lehçe ve ağızlarının etkisi ile bazı yerlerde bu ses kullanılmamıştır. *tatlu hürmä* 18a-10, *ulusı birle kiçisi birle* 12a-7, *ayru turmakka* 143a-24.

Metnin bir özelliği de arkaik sayılabilecek kelimelerin oldukça çok kullanılmış olmasıdır. *telim* 28b-21, *tirig* 10b-1, *aşnu keldi* 108b-9, *bağırsak* 13b-10, *yoruk* 11b-2, *yorık* 26b-6, *tamuğ* 108a-19, *öküş mäl* 111b-14, *köniliğ yol* 11b-10, *budun* 28a-33, *bödrük* 28a-34, *uruk* 39b-1, *bir yanğluğ* 8b-11, *ilçü* 111b-14, *yalawaç* 28a-5, *sawçı* 14a-3, *küni* 99a-5, *çın* 111b-14, *katuğ* 75a-8, *tapuğ* 26b-30, *küdegü* 26b-11.

oğ / ök, ma / me tekit kelimeleri yalnız kullanıldıkları gibi bazan da kalıplaşmış olarak kullanılmaktadır. *ma* 18a-10, *ök* 38a-11, *mundaguğ* 25b-6, *andağok* 25b-7, *niçük* 108a-5.

Tefsirin bir başka özelliği de bolca deyim kullanılmış olmasıdır. *buyun sunuñguz manğa* 108b-11, *boyun birmezler* 109a-2, *könğlinde endişe tüştü* 27a-8.

Tefsirde geçen birçok Oğuz-Türkmen lehçe özelliklerine, *ermes* yerine *degül* gibi şekillerin kullanılmış olmasına bakıp Oğuz-Türkmen etkilerinden söz açıp eserin bütünü için kesin bir hüküm veremeyeceğimiz gibi karışık dilli eserler sınıfına da sokamayız. Orta Asya Edebî Dili metinlerinde bu gibi durumlar pek çok görülmektedir. Halk ağzından ve diğer Türk lehçelerinden kelime ve ekler alınmış olabilir. Orta Asya'da Edebî Türkçe'nin gelişme çağı olan bu devirde ve bir birliği sağlayacak yazı dilinde bu tabii bir sonuçtur. Kaldı ki Çağatayca'da bile ara sıra hiç beklenmedik yerlerde eski dil özelliklerine ait birçok şekillere, halk ağzından alınma sözlere rastlanmak mümkündür. Bunu, zamandan çok o dili oluşturan etnik grupların kullandıkları lehçe ve ağızlarda aramak yerinde olur. Eserlerini bir yazı dili olan Çağatayca'da yazmış olan Nevaî, Lütfî gibi şairlerin ediplerin şiirlerinde Oğuz - Türkmen, Kıpçak, Kanklı ve halk ağzına ait şekillere rastlanmaktadır.

Sonuç olarak geçiş dönemi eseri olması bakımından *Anonim Kur'an Tefsiri* bilimsel yöntemlerle işlenip ortaya konulduğunda özellikle kapsadığı kelime zenginliği ile Türk diline büyük kazançlar sağlayacaktır.

İslamî hikâyelere kıssalara ve tefsirlere yer vermeyen bu yüzden *Anonim Kur'an Tefsiri*'nden bir ayrıcalık gösteren ikinci Kuran çevirisi Türk İslam Eserleri Müzesinde 73 numarada kayıtlı bulunan ve 1333 yılında Şirazlı Hacı Devletşah oğlu Muhamed tarafından yazılmış olan Kuran çevirisidir. Çeviride *Anonim Kur'an Tefsiri* ile dil yönünden birçok yerlerde benzerlik gösteren bu eser, aynı kaynağa dayanmaktadır.

Bu Çeviri hakkında ilk bilgiyi A. Erdoğan¹ vermektedir. Yanlış bir değerlendirme ile yazar, eserin baştan başa Oğuz Türkçesi ile yazıldığını belirtmektedir. Oysa eser baştan sona kadar Karahanlı Türkçesi ile yazılmış arada bir Oğuzca kelimelere ve eklere yer verilmiştir. Çeviriden seçtiği 50 kadar kelimeyi yanlış olarak Oğuz lehçesine göre okumuştur. *cinsözlü*, *girtgünmek*, *gündoğuşuğ*, *gönğül*, *ezgülük* gibi.

Bu çeviri üzerinde duran A. İnanc², eserden kısaca bahsetmiş, *Anonim Kur'an Tefsiri* ile yaptığı örnek cümlelerin karşılaştırmasında her iki metnin bir birine benzer olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca eserin başından 15

1 Vakıflar D. 1 S. Ankara 1939 47. s.

2 Kuran-ı Kerim'in Türkçe Tercümelere Üzerine Bir İnceleme, Diyanet İşleri Başk. yayını, Ankara 1961

varak kadar bir kısmı fotokopi olarak yayınlamıştır. Bu fotokopiden yararlanarak çeviri yazı olarak, ayetleri almadan bir kısmını aşağıda veriyoruz. Bu küçük metin parçasından da anlaşıldığı gibi sade bir dille yazılan bu eserde toplam olarak ancak 100-150 kadar yabancı kelime bulabiliriz. *bustān* 4a-8, *firište*, *rūzi* 4a-9, *endāze* 4b-2, *‘ahd* 4b-5, *rahmet* 5b-1, *namāz* 2b-3, gibi. Özellikle bu eserde ibadet kelimelerinin Türkçe olması dikkati çekmektedir. *iđi* 4a-2, *teᅅgri* 4a-5, *bütün* 5a-6, *kıyın* 3a-4, *kirtgünmek* 4b-3, *yek* 5b-2, *tezgünmek* 3a-1, *boynağuluğ*, 3a-1, *ot* 3a-6, *tanığ* 3a-7, *Teᅅgri uğan ol* 3a-9, *köniyol* 3a-2, *siziksiz savlar* 2b-5, *bitig* 2b-2, *iktülemek* 2b-1, *tandı* 4b3

“Bakara Suresi (2b-1) başlar min törütgen iktülegen uluğ iđi atı birle rūzi birgen kamuğ tebreñgilerge aᅅgar kirtgünmişi yarlıkadaçı (2) men teᅅgri bilgenerek men ol bitig sizik yoğ anda köni yolka köndürmek saᅅnuqlarğa anlar kim kirtgünürler (3) örtüglükke taᅅı ađaᅅın kılurlar namāznı anlardın kim rūzi birdimiz anlarğa anlar(4) kirtgünürler aᅅgar kim indirüldi saᅅğa yime aᅅgar kim indürüldi sindin öᅅgdün kiğinki ajunğa anlar (5) siziksiz savlar anlar tururlar köni yol üze iğilerindin anlar tururlar anlar ᅅurtuluğlılar(6) bütünluğün anlar tandılar tüp tüz tururlar anlar üze ᅅorᅅıtu oᅅısa min anlarını azu ᅅorᅅıtu oᅅımas min anlarını kirtgünmesler(7) ᅅamğa urdı teᅅgri köᅅgülleri üze ᅅulaᅅları üze közleri üze örtük tutğan ol anlarğa (3a-1) kıyın turur uluğ kişilerde kim ayur kirtküdü miz teᅅgriğa kiğinki küᅅge (2) ermesler anlar kirtküᅅgenler teᅅgriğa yana anlar birle kim kirtküᅅdiler ermesler (3) meger özlerini bilmesler anlarınᅅ köᅅgülleri içinde bir ig turur arturdı anlarğa teᅅgri (4) igini anlarğa kıyın turur aᅅrığlı anın yalğan sözler erdiler ᅅaᅅan aytılsa anlarğa (5) artaᅅlıᅅ kılmanğlar yer içinde ayturlar bütünluğün biz eđᅅü kılğlılar biz bilgil kim anlar (6) artaᅅ iş kılğlılar yoğ kim tutmaslar ᅅaᅅan aytılsa anlarğa kirtününğler netek kim (7) kirtgündi kişiler ayurlar kirtgünür miz netek kim kirtgündi uᅅuş sözler bilgil anlar tururlar anlar uᅅuş sözler (8) anᅅası bar bilmesler ᅅaᅅan körseler anlarını kim kirtgündiler ayturlar kirtgündü miz ᅅaᅅan yalaᅅguz ᅅalsalar (9) yekleri birle ayurlar biz silerniᅅ birle bütünluğün biz

(3b-1) anlarğa orun tutarlar anlarını bu boynağuluᅅları içinde başları tezgünip tururlar anlar tururlar anlar satᅅm aldılar(2) yolsuzluᅅını köni yol birle asıᅅlıᅅ bolmadı satıᅅçlıᅅları bolmadılar köni yolka köᅅügliler (3) anlarınᅅ meᅅzegi anıᅅ meᅅzegi teg kim yandurdı otı ᅅaᅅan yandurtılarsa anıᅅ tigresi ilette(4) kiterdi teᅅgri yaruᅅluᅅlarını ᅅoᅅtı anlarını ᅅaraᅅᅅuluᅅlar içinde körmezler saᅅırlar aᅅınlar (5) ᅅaraᅅular anlarᅅa yanmaslar azu ᅅoyuᅅlı yaᅅmur tek kökdin anıᅅ içinde ᅅaraᅅᅅuluᅅlar kök itmegi (6) yaᅅım kılurlar barmaklarını ᅅulaᅅları içinde kök otınlarındın ölümdin saᅅlanur (7) teᅅgri ᅅapsayu biligli turur

tanıĝlılarını yaşın ƙopa yazar körgülerini (8) niçe kim ƙopsa anlarƙa yönenürler anıĝ içinde ƙaçan tünerse anlar üze barurlar eger tiledi erse teĝri iletgey erdi (9) işitgülerini körgülerini bütünlüĝün tiĝri tegme nerse üze uĝan ol ey

(4a-1) kişiler tapnuĝlar iđiĝizge ol kim yaratdı silerni yamanlarını kim silerde öĝdüin erdiler(2) bolĝay kim siler saƙunukluk ƙılĝay siler ol iği ƙıldı silerge yerni töşek kökni kötrüm (3) indürdi kökdin suwnı ƙıƙardı anıĝ birle yemişlerdin rüzî silerge ƙılmanĝlar teĝriƙa(4) teĝ tüşler siler bilür siler abanıĝ bolĝa siler sizik içinde anıĝdın kim indürür miz(5) ƙulumız üze keldürünĝler bir süre anıĝ menĝzerligdin oĝunĝlar tanuklarınĝızını teĝride ağın(6) eger erse siler ƙın sözlüĝliler eger ƙılmadıĝızlar erse hergiz ƙılamıĝay oĝ siler ƙorƙunĝlar ol otdın(7) kim anıĝ tamduĝı kişiler taşlar anutıldı tanıĝlarƙa sewünç birgil (8) anlarƙa kirtgündiler ƙıldılar eđĝülügler ƙın anlarƙa turur büstanlar aƙar anıĝ üstinde(9) arıƙlar tēme yolu rüzî birilse anlardın miyvedin rüzî ayĝaylar bu ol turur rüzî...

(4b-1) munda öĝdüin keltürgeyler anıĝ oşşaşıĝlı anlarƙa anıĝ içinde ƙiftler arıĝ törütülmüşler anlar anıĝ içinde menĝĝü ƙalĝaylar(2) bütünlüĝün teĝri uwut yıĝmas kim tokısa mişli ƙibünçe endāzehĝ yana anda üstün yime anlar kim(3) kirtgündiler bilirlir ol kirtü turası iğilerindin yana anlar tandılar ayurlar(4) negülüg tiledi teĝri mununĝ birle menĝizlik azarlar anıĝ birle öküşni köndürür anıĝ birle öküşni azıtmas anıĝ birle(5) meger yoldın ƙıĝıĝlılarını anlar kim bozarlar teĝriñiĝ ‘ahdın kiğin keserler(6) anı kim fermānladı teĝri anıĝ birle kim ulasa artaĝlık ƙılır yir içinde anlar tururlar anlar(7) ziyān ƙılĝlılar netek tanar siler teĝriƙa erdiĝizler ölükler tırgürdi silerni yana öldürdi silerni(8) yana tırgürür silerni yana anıĝ taba yandurulur siler ol ol iđi kim törütüti siler üçün ne kim yer içindekini... yana oĝradı kökke otu tüzdi anlarını yeti ƙat kökler

(5a-1) ol tekme nerseni bilgen ol ançada kim idi iđiĝ ferişterelge men ƙıldıacı men(2) yir içinde ĝalifei aydılar ƙılır mu sen yer içinde anı kim artaĝlık ƙılır yir içinde töker(3) ƙanlarını biz arıĝlıĝm yađ ƙılır miz saĝa öĝdi aymak birle arıĝlarımız saĝa aydı iđi biz bilgen miz(4) anı kim siler bilmes siler öĝretti Ādemƙa anlarını ƙamuĝını yana körgütü keçürdi anlarını ferişterelge(5) aydı uĝturuĝlar bular aĝlarını eger erseñiz ƙın sözlüĝliler aydımlar arıĝ sen(6) bilmek yok bizinĝge meger ol kim öĝretse sen sen ök sen bilgen bütün işlig idi iy Ādem(7) uĝtırĝıl anlarƙa aĝlarını ƙaçan uĝturdı erse aĝlarını aydı imdi mü silerke men bilgen men(8) kökler yerler örtüĝlüĝini bilür men anı kim belĝürtür siler anı kim(9) kizlediĝizler ol oĝurda kim aydımlar ferişterelge yükünĝünler Ādemƙa yükündiler

(5b-1) meger rahmetdin nevmid bolmiş unamadı tekebbürlük kıldı ve kâne boldı tanığlılardın(2) aydımız ey Âdem otrulğil sen çüftünğ birle uşmağda yingler andın(3) kayda tilese siler yakın kelmenğler bu yığaçka bolğay siler küç kılığlılardın tã yandurdı ol ikeğüni(4) yek andın çıkardı ol ikeğüni andın kim erdiler anınğ içinde aydı mız ininğler bir ançañgız(5) bir ançañgızka düşmen silerke yir içinde amrulup turğu yer fâyda almak bir vaqtka tegi alıp bezerledi(6) Âdem idisindin sözler tövbe birdi anınğ üze ol ol turur tövbe bezerlegen yarlıkağan aydı mız(7) ininğler andın kamuğı eger kelse sizlerge mindin köni yol kim udu birse köni yolumka yok(8) korkunç anlar üze anı yime anlar kağğurmaslar anlar kim tapdılar yalğan ayıttılar bizniñ belgülerimizni(9) anlar tururlar at idileri anlar anınğ içinde mengü qahğlılar ey Ya'qubka oğlanı yađ kılığlar"

Bu nüshanın dili üzerinde çalışan J. Eckmann' yazı ve yapıbilgisi özelliklerini incelemiştir.

Kelime zenginliği bakımından birçok yerlerde Uygurca ile paralelizm gösteren bu çevride *Anonim Kuran Tefsiri*'nde görüldüğü gibi *đ* ve *w* sesleri korunmaktadır. *kiğin* 4b-5, *iğinğ* 5a-1, *ağağın* 2b-3, *uğu birse* 4b-7, *sewünç* 4a-7, *uwut yığmas* 4b-2, *suwnı* 4a-3.

Siler, ikinci çoğul şahıs zamiri ile *menğü kılığlılar* örneğinde görüldüğü gibi *-ığlı / -ığli* partisiplerinin pek çok kullanılmış olması eseren kayda değer özelliklerindedir. *silerinğ* 3a-9, *kim siler öñğün* 4a-1, *silerge* 4a-2, *kılığay siler* 4a-2. *tebreniğlilerge*, 2b-1, *edğü kılığlılar* 3a-5, *biligli turur* 3b-7.

Kuran çevirileri üzerinde duran A. Z. Velidi² bu çevirinin *Tabari tefsiri*-ne dayandığını belirtmiştir. Ayrıca bu eserden bir bölümü (Şuara Suresi) F. İz³ seminer çalışması olarak hazırlanmıştır.

Eski Kuran çevirilerinden biri de İstanbul Süleyamiye Kütüphanesinde 2 numarda kayıtlı bulunmaktadır. Bu yazma eskiden İstanbul Millet Kütüphanesi Hekim Ali Paşa 951 numarda kayıtlı idi. Sondan ve baştan birkaç sayfa hırpalanmış olmasına rağmen eser tam bir nüshadır. 589 varak olan bu yazma 23 cm. eninde, 32 cm. boyunda, 12 cm. kalınlığında ve yeşil ciltlidir. Kalın âbâdî kâğıt üzerine iri harflerle ayetler, altına ayetlerin çevirileri daha küçük harflerle yazılmıştır. 1363 tarihinde yazılmış olan bu çeviri dil yönün-

1 Eine ostmitteltürkische interlineare Koranübersetzung, UAJ XXXI, 1959

2 The earliest translation of the Qur'an into Turkish, İslam Tetkikleri Dergisi III. c. 133-161. s. İstanbul.

3 Türkiyat Enstitüsü No: 11.

den yukarıda işaret ettiğimiz Kuran çeviri ve tefsirlerinden daha yenidir: *tandı* kelimesi burada *kâfir*, *mengü* burada *cavidân*, *tamğa* burada *mühr* olmuştur. Harezmi Türkçesine yakın bir dil olan bu çeviride Oğuzca özelliklere pek çok rastlanmaktadır. Bu çeviride ayetlerin Türkçe karşılıkları öteki çeviri ve tefsirlere nazaran daha kısa tutulmuş, kelime veya küçük cümleciklerle ayetlerin Türkçe çevirileri verilmiştir.

Bu çeviride oldukça sade bir dil kullanılmış olmasına rağmen ibadet kelimelerinin pek çoğu yabancıdır. Oysa daha önce sözünü ettiğimiz çeviri ve tefsirlerde ibadet kelimelerinin mümkün olduğu kadar Türkçeleri kullanılmıştır. *namâzı* 2b-4, *rûzi* 4b-6, *zekâtı* 7b-3, *feriştelerge* 6a-2, *secde kılıng* 7b-1, *rahmet kılğan* 7a-2.

d (ذ) sesi ile *w* (ف) sesinin elimizdeki bu metinde yer yer sürüp geldiği görülmekle birlikte *w* (ث) sesinin *f* (ف) sesine dönüşmüş şekillerine de rastlanmaktadır. *iğisindin* 7a-1, *iği sening iğing* 6a-2, *koğdı* 4a-4, *yawumanğız* 6b-6, *yawuk* 4a-7, *suwnı* 4b-5, *uğtanmas* 5a-8, *uğtanıp* 5a-8.

Divanü Lugat-it-Türk'te bir şeye *inanmak*, *ikrar etmek* anlamlarında kullanılan *büt-* fiili konumuz olan Kuran çeviri ve tefsirlerinde de kullanılmaktadır. Anonim Kuran Tefsiri'nde *mü'min* ve *inanmak* anlamında kullanılmaktaydı. *Hübel atlıg burhandın ağıngı tapınur erseler ... bütgenlerning başını yılan başını soğar teg soğgıl* 2b-16; *sizge bütüp* 27a-20.

Bu fiil kökü türlü ekler alarak 73 nolu çeviride "muhakkak ki, doğrusu" anlamlarında kullanılmıştır. *ayturlar bütünlüğün* (بُتُونْلُو كُون) *bizge edgü kılğılılar* 3a-5, *bütünlüğün* (بُتُونْلُو كُون) *teñgri uwut yıgmas* 4b-2, *bütünlüğün* (بُتُونْلُو كُون) *teñgri uğan ol.* 3b-9.

Değişik eklerle ve çekimli birçok şekillerde aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi bu fiil (eski 951) 2 nolu çeviride *bit-* şeklinde pek çok kullanılmaktadır. *bitti* (بیتى) 3b-4, *bitiler* (بیتى لار) 3a-8, *bitüñg* (بیتوك) 3a-8, *bitiñg* (بیتنك) 3b-4, *bittük* 3b-7, *bitir mü biz* 3b-5, *anlar bitkenler* (بیتكان لار) 3a-8. (بیتوك)

2 nolu Kuran çevirisinin Bakar Suresinden metnin dili hakkında bir fikir verir düşüncesi ile birkaç sayfanın çeviriyazılı şeklini aşağıda veriyoruz.

Bakara Suresi 2b-1, "Teñgri atı birle başlayur min öküş rahmetlik rahmeti lāzım(2) **انا الله اعلم** ol kitāb yok şek anuñ içinde köndürütmek(3) saķınuķlarğa anlarğa kim bittiler ğaybğa taķı .. kılurlar(4) namāznı taķı ol nirsedin kim rūzi kılduķ anlarğa ħarç kılurlar taķı anlar kim (3a-1) bittiler ol nirsege kim indürildi seniñ taba taķı ol nirse kim indürüldi sindin aşnu(2) taķı aķiretni anlar yaķın bilürler anlar köni yol üze(3) anlarınuñ erkligindin taķı anlar ħayr içinde alğanlar ħaķıķat üze anlar kim(4) berāber turur anlar üze orķuttuñuñ mu anlarını orķutmadıñuñ mu anlarını bitmesler (5) mühr urdı teñgri köñgülleri üze taķı ulaķları üze taķı(6) közleri üze örtük bar taķı anlarğa ıyım bar uluğ taķı kişilerdin (7) kim irse aytur bittüñuñ teñgriğe taķı ıyāmet küninge taķı irmes anlar (8) bitkenler aldağan kişiniñ ameliñuñ kılurlar teñgri birle taķı ol kim irseler birle kim bittiler aldamazlar (9) meger özlerini taķı bilmezler köñgülleri içinde sökellik bar taķı arturdı anlarğa (3b-1) teñgri sökellikni taķı anlarğa ıyım iglik ol nirse birle kim irdiler yalğan sözler (2) taķı ol vaķtın kim aytıldı anlarğa fesād ılmanuñ yirde aydımlar ħaķıķat üze biz (3) onğarğanlar āğāh bolğıl ħaķıķat üze anlar anlar fesād ılğanlar taķı ançası bar bilmesler (4) taķı ol vaķtın kim aytıldı anlarğa bitüñuñ neteg kim bitti bu kişiler (5) aydımlar biter mü biz neteg kim bitti (6) yünğül usluğlar āğāh boluñuñ ħaķıķat üze anlar anlar yünğül usluğlar taķı ançası bar bilmezler taķı ol vaķtın kim satğasa sizler anlarğa (7) bittiler aydımlar bittük taķı ol vaķtın kim ħālı boldılar şeytānları taba ya'ni uluğları taba (8) aydımlar biz sizing birle ħaķıķat üze biz maşhara ılğanlar biz teñgri maşhara ılğay ... (9) anlar birle taķı oya birür anlarını tağılıķları içinde müteħayyir bolurlar anlar (4a-1) satķım aldılar azmaķını köni yol birle taķı asığ ılmadı anlarınuñ bāzargānlıķı (2) taķı bolmadılar köñgenler anlarınuñ şıfatı ol kim irselerniñ şıfatı menğizlik kim (3) yandurdı otını yaruttı ol nirseni kim anuñ tegresinde turur ilette teñgri (4) anlarınuñ nürünü taķı oddı teñgri anlarını arañğkuluķlar içinde körmezler sağırlar (5) ağımlar közsizler anlar aytmazlar yağurluğ kim irselerniñ şıfatları menğizlik (6) anıñ içinde arañğkuluķlar taķı etkün bar taķı yıldırım bar kılurlar barmaķlarını (7) ulaķları içinde atığ ünlerdin ölüm orķunçı üçün taķı teñgri (8) apsağan turur kāfirlerini yawuķ bolur yıldırım opar ya'ni opa yazar (9) közlerini tigme bir kez kim yaruttı anlarğa yüridiler anıñ içinde taķı ol vaķtın kim arañğu ıldı (4b-1) anlar üze turuķtılar taķı eger tilese irdi teñgri iletkey irdi ulaķlarını (2) taķı közlerini ħaķıķat üze teñgri tigme bir nerse üze yarağlığ ey kişiler (3) ya'ni Mekke ħalkları ulluķ ılınğı idinğizge ol kim yarattı sizni taķı anlar kim (4) sizdin aşnu bolğay kim siz saķınğay siz ol kim ıldı sizlerge (5) yirni töşek arār ılğu

nerse taqı kökni binā ya'ni kökke taqı indürdi kökdin suwnı taqı çıkardı anıñ (6) birle miyvelerdin rüzi sizlerge kılmañ teñgriga(7) mişler ya'ni hılâf kılğan mişler taqı siz bilür siz taqı eger bolduñguz irse şek içinde ol nirsedin kim (8) indürdük kulumız üze keliñg ya'ni keldürüñg süre birle anıñ mişlindin taqı üdenğ (9) tanuqlarıñgızni teñgridin yisre eger irdiñgiz irse rāst ayğanlar (5a-1) taqı eger kılmañgız irse taqı her giz kılmağay siz kórkuñg otdın ol kim (2) anıñ tamduki kişiler taqı taşlar anuq kıldı kâfirlerğa (3) taqı müjde birgil anlarğa kim bittiler taqı kıldılar edgü 'amellerni haqıqat üze anlarğa (4) bustārlar aqar astındın arıqlar tigme bir kez kim rüzi birildiler(5) andın miyvedin rüzi aydılar bu ol kim rüzi birildük (6) aşnıdın taqı kiltürüldiler anıñ birle oşşagan taqı anlarğa anıñ içinde cüftler (7) arıq kılınmış taqı anlar anıñ içinde cavidānlar haqıqat öze teñgri (8) uftanmas kim ursa mişl ya'ni uftanıp qoymaz sınıgeknı birle mişl urmaqni taqı ol nirseni taqı ol nirseni kim (9) andın üstün anlar kim bittiler bilürler haqıqat üze ol haq turur (5b-1) anlarınğ iğisindin taqı anla kim kâfir boldılar ayturlar ne turur ol kim (2) tiledi teñgri munuñg birle mişl azdurur anıñ birle öküşni taqı köndürür (3) anıñ birle öküşni taqı azdurmas anıñ birle meger teñgri buyruqımdın çıqğanlarını anlar kim (4) bozarlar teñgriniñ 'ahdını berkitmişdin sonğra taqı (5) keserler anı kim buyurdi teñgri anıñ birle kim ulansa taqı fesād kılurlar (6) yirde anlar anlar ziyān kılğanlar netek küfr ketürür siz (7) teñgriga taqı irdiñgiz ölüklér tırgüzdi sizni andın sonğ öldürür sizni (8) andın sonğ tırgüzür sizni andın sonğ anıñ taba qaytarılur siz ol ol turur kim yarattı (9) sizniñ üçün ol nerseni kim yirde turur qamuğni andın sonğ uğradı kök taba (6a-1) tüz kıldı anlarını yitti köklerni taqı ol qamuğ nirseni bilgen turur(2) taqı ol vaqtın kim idi seniñ iđiñg ferıştelerge haqıqat üze men kılğan men yirde (3) halife ayrılar kılur mu sını anıñ içinde ol kim irseni kim fesād kılur anıñ içinde taqı töker (4) qanlarını taqı biz arıqlar biz seniñ ögmegiñg birle taqı arıqlayur miz sini (5) aydı haqıqat üze miz bilür men ol nerseni kim bilmes siz taqı öğretti Ādemğa atlarını (6) qamuğni andın sonğ 'arza kıldı anlarğa ferıştelerge taqı aydı haber biriñg mañga (7) atları birle munlarınğ eger irdiñgiz irse rāst ayğanlar aydılar arıqlıq sañga (8) hiç bilik yok bizge meger ol kim öğretiñg bizge haqıqat üze sen sen bigen üstüvār işlik (9) aydı ey Ādem haber birgil anlarğa atları birle netek kim haber birdi anlarğa(6b-1)atları birle aydı aymadım mu sizge haqıqat üze miz bilür miz köklerniñ örtüklükini (2) taqı yirniñ örtüklükini taqı bilür miz anı kim aşikāre kılur siz taqı anı kim örter irdiñgiz (3) taqı ol vaqtın kim ayduq ferıştelerge secde kılñg Ādemğa secde kıldılar (4) meger İblis unamadı taqı uluğsındı taqı ayırdı kâfirlerdin (5) taqı ayduq ey Ādem qarār kılğıl sen taqı çiftüñg uçmağda taqı yiyiñg (6)

andın kiñrü kayda kim tilesenġ taķı yawumañgız bu yaġaçķa (7) bolġay siz küç kılġanlardın azdurdı ol ikeġünü İblis (8) andın taķı çıkardı ol ikeġünü ol nersedin kim erdiler anıñ içinde taķı biz ayduķ (9) iniñler pärengiz päreġa düşman taķı sizge (7a-1) yirde qarār kılġu yir bar taķı menfa‘at alġu nirse uzaķ vaķtġa tegrü taķı aldı Ādem (2) idisindin kelimätlerini taķı tövbesini ġabul kıldı ġaķıķat üze ol ol tövbeni ġabul kılġan raġmet kılġan (3) ayduķ iniñler andın ġamuġ taķı eger kelse sizge mindin (4) köni yol kim uysa köni yolumġa yoķ ġorķuġ anlar üze taķı (5) anlar ġadġurmaslar taķı anlar kim tandılar taķı yalġanġa nisbet kıldılar(6) açuķ ġüccetlerümüzni anlar ot ayları anlar anıñ içinde cävidänlar(7) ey Ya‘ġüb oġlanları yäđ kılınġlar ni‘metimni ol kim eđġülük kıldım sizniñ üze (8) taķı vefä kılınġ benim ‘ahdımge vefä ġılayın sizniñ ‘ahdımızge taķı mindin öġ ġorķuñ taķı bitinġ ol nirsege kim indürdüm rästlaġan ol nirseni kim sizniñ birle taķı bulmañ evveli (7b-1) küfr ketürġenning anġa taķı bedel kılmañ benim äyetlerim birle ‘ıvaźnı az taķı mindin öñġ(2) ġorķuñ mindin taķı ġarıřturmañ tenġri indürġenni özüñizdin ... taķı örtmeñ ġaķnı (3) taķı bilür siz taķı kılınġ namāznı taķı siz birinġ zekātın (4) taķı rükü‘ kılınġ namāz kılınġ namāz kılġanlar birle buyurur mu siz ġiřilerge (5) eđġülük taķı unuttur siz özünġüznı taķı siz oķuyor siz kitābnı(6) bilmez mü siz taķı yārī tileñġ řabr birle taķı namāz birle (7) taķı ġaķıķat üze ol uluġ turur ya‘nı ağır kelgen turur meġer ġāřı‘ler üze ya‘nı ġorķanlar üze anlar kim sizler (8) ġaķıķat üze anlar satġařanları turur anlarınġ idisining taķı anlar anıñ taba ġaytġanlar ey (9) Y‘aġüb oġlanları yäđ kılınġ ni‘metimni ol kim eđġülük kıldım sizniñ üze taķı ġaķıķat üze miz(8a-1) arturdım sizni zamānıñ ‘älemleri üze taķı ġorķuñ ol kündin kim öter tın (2) tındın nirseni taķı ġabül ġılmas andın řefa‘āt taķı alınmas andın (3) yuluġ taķı yārī birilmesler ‘azābdın men‘ kılınmaslar taķı ol vaķtın kim ġutġarduķ sizni Fir‘avnunġ ġāřlarındın (4) teġlif ġılurlar sizge ġıymnıñ ġatıġını boġazlayurlar oġullarınġıznı taķı tirik ġođmaķ tileyürler (5) ġiřilerinġizni taķı ol nirse içinde sizge sınaġ bar idinizdin uluġ taķı ol vaķtın kim (6) ırduķ sizniñ birle tenġizni taķı ġudġarduķ sizni taķı bitürduķ Fir‘avnunġ ehlini (7) taķı sizler baķar siz taķı ol vaķtın kim va‘de ġılřtuķ Müsī birle ġırķ tünni (8) andın soñġra tutuñġdunuz buzaġunı andın soñġ taķı siz ‘ibadetni yersiz kılġan siz andın soñġra(9)‘afv kılduķ sizdin andın soñġ bolġay kim siz řüġr kılġay siz (8b-1) taķı ol vaķtın kim birdük Müsīġa kitābnı taķı ayırt kemişkenni bolġay kim sizler köñġülgey siz (2) taķı ol vaķtın kim aydı Müsī ġavminga ey ġavmum ġaķıķat üze sizler küç kıldınġız özlerinġizge (3) tutunmaķınġız birle buzaġunı ġaytınġ yaratġanınġız taba öldürünġ (4) özlerinġizni ol yaġřırak sizge yaratġanınġız ġatında ġayıttı sizniñ üze (5) ya‘nı tevbenġizni ġabul kıldı ġaķıķat üze ol tövbeni ġabul kılġan raġmet kılġan taķı ol vaķtın kim aydıñız

ey Müsî (6) bitmegey miz sañga ançağa tigrü kim körse miz tengrini aşikârâ tuti sizni (7) yışın taķı siz baķar siz andın sonġ kutġarduk sizni ölmüşinġizdin (8) sonġ bolġay kim siz şükr kılġay siz taķı kölige kılduk sizinġ üze (9) bulutnı taķı indürdük sizinġ üze yandaķ şükrini taķı buldıremnı yinġ.....

A. İnan dördüncü Kuran çevirisi diye adlandırdığı, göremediği ve bu yüzden de pek bilgi veremediği bir başka Kuran çevirisi J. Rylands nüshasıdır. Bu nüsha üzerinde duran ve onu öteki Kuran çevirileri ile beraber ele alan J. Eckmann bu nüshayı etraflı olarak tanıtmıştır¹ Rylands nüshası Manchester'de (İngiltere) J. Rylands kitaplığı Arabic MSS. 25-38 işareti ile kayıtlıdır. Bu nüshanın her safyasında üçer satırlık (Arapça, Farsça, Türkçe) metin olduğundan hacimli ve bu yüzden aslı 30 cilt, mevcudu ise 14 cilttir. Bu nüshayı ilk defa A. Mingana küçük bir yazı ile tanıtmış³ daha sonra bu nüshadan bir kelime listesi vermiştir².

J. Eckmann kaybolan surelerin numaralarını verdikten sonra bu nüshanın nerede ve kim tarafından meydana getirildiği konusunda bir kayıt bulunmadığını, eserin Karahanlı Türkçesi özelliklerini gösterdiğini belirtmektedir. Daha sonra yazar, eserin türlü yerlerinden örnek metinler vermiştir.

Kuran Çevirilerinin Sözlükçülük Bakımından Önemi.

Kuran çevirilerinin Türkçe karşılıkları verilirken iki yol tutulmuştur. Birincisi satırlar arası kelime kelime yapılan çeviriler ötekisi tefsire benzer parçalar, küçük hikâyeler ve açıklamalarla genişletilmiş tefsir türünde çevirilerdir. Bunlardan satırlar arası kelime kelime yapılan çeviriler özellikle sözlükçülük bakımından Türk dili için değerli birer kaynaktır. Bu gibi çalışmalar hemen her zaman Türkçeyi Arapçayı çok iyi bilen kimselerin elinden çıkmaktadır. Bu yüzden veriler karşılıklar titizlikle seçilmiş her kelimenin verdiği anlamın tam karşılığı aranmıştır. Ayrıca bu çevirilerde dinî tutumun ağır basması yapılacak her hatadan dolayı günahkâr olma korkusu yazarı ister istemez dikkatli çalışmaya sevketmiştir. aslına zarar getirilmeden yapılan bu tür çeviriler sözlükçülüğün daha gelişmediği çağlarda bazan sözlük yerini de tutmuştur.

1 Doġu Türkçesi ile Kuran çevirisi (Rylands nüshası) TDAY 1967, 51-69 s.

2 An old Turki Manuscript of the Kuran, The Moslem World V/5 1915, 391-398 s.

3 Catalogue of the Arabic Manuscripts in the John Rylands, library Manchester 1934, 27-30 s.

Ne yazık ki, başlangıçta, bir ibadet dili olarak çok sade olan bu çevirilerdeki Türkçe kelimelerin zenginliği zamanla Arapça'nın ve Farsça'nın etkisi ile Türkçe ibadet kelimeleri unutulurak yerini Arapça ve Farsça karşılıklarına vermiştir.

Öte yandan bu çevirilerde sık sık rastlanan Oğuz Kıpçak etkilerinin varlığı daha geniş bir Türk topluluğuna hitap etmesi düşünülerek yapıldığı akla gelmektedir. Bunun yanında bir ayete karşılık verilirken tekrardan kaçınmak ve kelime zenginliği yaratmak için türlü bölgelerde yaşayan Türk lehçelerinden ve hatta ağızlarından kelimeler alınmıştır.

İşte bu özellikleri bakımından Kuran çevirileri Tarihî Türk Dili Sözlüğü için değer biçilmez kaynaklardır.

Esas konumuz olan Çağatayca Kuran Tefsirine gelince tefsirin halen bilinen iki yazma nüshası vardır. Biri Konya'da Yusuf Ağa Kitaphı 6624 numarada kayıtlıdır. Kataloğunda "Türkçe Uygurca ve Çağatayca Tefsir" diye yazılıdır. Tefsire on yıl önce bu kütüphanede görevli bulunan kütüphane müdürü bu adı vermiştir. Tefsirin yazarı belli değildir. M. 1544 (H. 951) tarihinde tamamlanmıştır. Eserin tamamı 1304 sayfadır. Her sayfasında 29 satır vardır. Bu yazmayı ilk defa A. İnan' bilim dünyasına tanıtmıştır. Tefsirin başlığı altın yaldızlı ve tezhipli, sayfa çerçeveleri de altın yaldızlıdır. Tek cilt halinde siyah ciltli, sırtı meşindir.

Ayetlerin üstü kırmızı mürekkep ile çizilmiştir. 36 cm. boyunda 25 cm. enindedir. Sayfa başları yağmur yemiş fakat yazıya zarar gelmemiştir. Son iki sayfası da biraz harap olmuştur. Bu yazma daha önce Sadreddin Konevi kütüphanesinde iken 1962 yılında müzeye nakledilmiştir.

İkinci nüshası tarafımdan bilinmekle beraber 1967 yılında J. Eckmann TDAY'da bu nüshanın varlığından bilim dünyasını haberdar etmiştir. Bu nüsha İstanbul Topkapı Sarayı müze kitaphında (Ahmet III) 16 numarada kayıtlıdır. İstinsah tarihi M. 1543 (H. 950)'dir Eser iki cilt olup her ciltte 308 varak vardır. Her iki cilt de 36 cm. boyunda 25 cm. enindedir. Her iki sayfada 29 satır bulunmaktadır. Birinci cildin başlığı tezhipli altın yaldızlıdır. Sayfaların çerçeveleri de altın yaldızlıdır. Arapça metin ile Türkçe metin aynı yazı ve aynı harf büyüklüğünde yazılmış ayetlerin üstü kırmızı mürekkeple çizilmiştir. Tefsirin her iki nüshasında da olduğu gibi ayetlere hareke kon-

mamıştır. Bu nüshanın birinci cildinin ilk sayfasında bir şiir vardır. Ahmet Yesevî hikmetlerinden ve gazel şeklinde yazılmış olan bu dörtlükler üzerine küçük bir inceleme yaparak Türk Kültürü aylık dergisinde yayımladım¹.

İki cilt halinde olan Topkapı nüshasının 1. cildi 18. sureyi içine almakta *kehf* suresinin son ayeti ile bitimektedir ikinci cilt meryem suresi ile başlamaktadır. Eserin sonunda H. 950 tarihinden başka yazıldığı yer ve yazarı hakkında bir kayıt yoktur.

Tefsirin Yazıldığı Yer ve Çağ.

Elimizdeki yazmanın tamamlandığı 1543 tarihine rastlayan XVI. yüzyılın ilk yarısı Maverünnehr ve Harezmi bölgeleri için türlü hanların amansız mücadelelerini sürdürdüğü bir çağdır. Timur'un oğlu Şahruh'tan alarak bu döneme kadar Maverünnehr, Horasan, Harezmi bölgelerinde olup bitenleri özetlersek metnimizin yazıldığı yer ve zaman az çok aydınlanmış olur.

Aral denizinin ve Seyhun ırmağının kuzeyinde oturan Özbekler en güçlü hanları olan Ebulhayr Han'ın idaresi altında bir arada yaşamışlardır. Aralarına girmiş olan ikilik Ebulhayr Han'ın ölümünden sonra daha da artmış ve ülke ikiye bölünmüştür. Moğul Hanı Yunus Han bunları yenerek dağıtmış Ebul hayr Han'ın torunu Şeybak Han (Şeybanî Han) babasının öcünü almak için dağıtık hanları iki nehir arasında toplayarak birliği yeniden kurmuştur.

Şeybak Han'ın 10 yıllık idaresi döneminde Semerkant Babur'dan, Herat Timuroğullarından alınmıştır. Şeybak Han daha sonra Şah İsmail'i sunnîliğe çağırılmış ve onunla yaptığı savaşta şehit olmuştur. (1510) Bu tarihten sonraki Özbek ülkesindeki bütün olaylarda özellikle savaşlarda birinci derecede 1533 yılına kadar Ubeydullah Han'ı görmekteyiz, ondan sonrakiler, türlü galibiyet ve türlü yenilgilerle hanedanlığı XVII. yüzyıla kadar ayakta tutmuşlardır.

Öte yandan Timur'un oğlu Şahruh (ölm. 1447) bilime fenne, edebiyata düşkün bir kimsedir. Onun döneminde Semarkant bir kültür şehri olmaya başlamış oğlu Ulug Beg (ölm. 1449) Semerkant'ta yeni medreseler rasathaneler yaptırarak bilimi daha yüksek bir düzeye getirmiştir.

Hüseyn Baykara (1438-1506) on altı yıl Horasan'da hakimiyet kurmuş, Herat onun döneminde bir bilim yuvası durumuna gelmiştir. Tabii ki

¹ 114. sayı.

veziri Ali Şir Nevai'nin bunda katkıları pek çoktur. Baykara'nın oğlu Bediüzzaman Mirza (1496-1515) babasının yolunda yürümüştür.

Yukarıda belirttiğimiz gibi bu bölgeler Özbeklerin eline geçtikten sonra gene bir bilim, edebiyat düşkünlüğü Herat, Semerkant ve Buhara gibi kültür şehirlerinde sürüp gitmiştir.

Şeybak Han sunnî, dindar, şair bir kimsedir. Ölümü ile Türkçe eserler bırakmıştır. Farsçadan yana değildir. Nevai'deki aşk onda da vardır. Şiirlerini Türkçe yazmış ve şiiliğe karşı durmuştur. Aynı paralelde olan Ubeydullah Han ciddî bir din eğitimi yapmış sunnet ehli bilginlerin yanında yetişmiş gayesi dinî taassub olan savaşlarını Safavilerle sürdürmüştür. Onun Çağatayca bir tefsiri ve fıkıha ait bazı risalaları ile *Nâm-ı Hakık* adlı bir eseri Çağataycaya çevirildiği bilinmektedir. Bundan başka Yar Muhammed Semerkandî'nin yazdığı *Tarcama-i Kavâ'id al-Kur'ân ve Fevâ'id al-Furkân* adlı kıraat kitabını çağataycaya çevirmiştir.

Bu bilgilerin ışığı altında Şahrüh'tan Özbeklere gelinceye kadar Herat ve Semerkant tam anlamıyla birer kültür yuvası durumuna gelmiştir. Bu yüzden elimizdeki yazma bu kültür şehirlerinden birinde muhtemelen Herat'ta kaleme alınmıştır.

Yazıldığı devre gelince Timurilerin egemenliği döneminde Farsça Türkçeye nazaran üstünlük sağlamıştır. Bu durum Hüseyin Baykara döneminde de böyledir. *Mecâlisü'n-Nefâ'is*'de yer alan ve Farsça yazan şairlerin ediplerin kalabalığı Nevai'nin tepkileri Herat ve Semerkant'ta Farsça'nın ne kadar yaygın olduğunu göstermeye yeter sanırım.

XVI. yüzyılın başından itibaren bu bölgelere sahip olan Özbekler ise Türkçeye çok önem vermektedirler. Hanlar, emirler Türkçe konuşmakta üstelik sunnî ve dindar kimselerdir. Bu yüzden elimizdeki Kuran çevirisinin özbeklerin hakimiyeti sırasında yazılmış olması normal bir durumdur. Ancak Şeybak Han'ın şiirlerini metnimizde karşılaştırırken kelime hazinesi bakımından, kullanılan ekler bakımından birçok ayrıcalıklar göze çarpmaktadır. A. İnan' bu yazmayı tanıtırken "Özbekler çağında sadeleşmeye başlayan yazı dilinden ziyade Çağataylıların devrinde meydana gelen ağıdalı edebî dile bağlı biri tarafından yazıldığını" belirtmektedir. Topkapı nüshasını görmediğinden ve Konya nüshasına bağlı kaldığından yazıldığı tarih hak-

kında kesin bir bilgi verememiş olan yazar, yerinde bir tahmin yapmıştır. Bir karşılaştırma yapabilmek için Şeybak Han'ın divanından birkaç şiir parçasını aşağıya koyuyoruz. Bir bakışta görüleceği üzere metnimizdeki dil, aşağıdaki metinlerde yoktur.

Bırakdım yıkılıb bardım digende
Tiriltti ol şanem öldüm digende

Ayakdın kan yutar ilgim şikestdur
Firâkdın kırdum kıandım digende

Turup min dōst düşman bilmesün tib
Ki hicrinüñg kildi oş turdum digende

Nice kün oşbu sırnı kızler irdim
Yakıldı 'ışk otı söndüm digende

Mini mundağ muhabbet kıldı şâlih
Buğara maħmūdın kördüm digende

Yine dōstlar firâkı bir sarıdur
Firâkdın yanmadım yandım digende

Şeybānī nālīşi tündin üzübtür
Ne zülfge tüştüm oş üzdüm digende
(3 mefā'ilün 1 fe'ilün)

* *
*

Yüzüñgni kördüm ol çār tağ içinde
Açılmış tāze gül yafraq içinde

Tebessüm kılsañg ol gonca lebiñgdin
Digeysin bal çalar kaymak içinde

Niçe kızlediñg ey re'nā gazālm
Mini yandurmağıl avlağ içinde

Kerem kılgıl kil imdi ey 'azizim
Oturğıl dide-i müştāk içinde

Cihānnıñg közi hergiz körmīşi yok
Ne kıldı lebleriñg sormak içinde

Kil ey sākī yükünüb bir ayak tut
Mañga dilber bile kışlağ içinde

Maŋga cevr eyledinġ ey baġrı başım
 K ng l ni saġlamay dil-t k i inde
 Muġalif vaġsını kışlab turur da
 T r ş birmey turur turmaġ i inde
 Őeyb n ġa biribtur n şretin haġġ
 Kavub min Huşr  aġmaġ i inde
  irigninġ kirdini k rmey  a ubtur
 Meşeldur  ul  a ar urmaġ i inde
 (2 mef ' l n 1 fe' l n)

* *
 *

Ey k ng ln n ġ b lb lisin s zle bost n barıda
 Bolmaġıl ġam ř sin imdi oş bu dest n barıda
 Ne sorarsın belki mindin aytaym ey derd-mend
 Gonca sarı baġmaġay min la' -ġand n barıda
 B ġ i inde s nb l   g l esr k p ġoř b  ir r
 M şk u 'anber ıslaman ol z lf-i reyġ n barıda
 Serv-i g l bilmen ne-  n ol b ġb ndm s  tiler
 Ey k z m  ıl perveriş bu kevkeb-efş n barıda
 Ey Őeb n  keceler y rn n ġ ġay li ġoř turur
 Ne kerek tur imdi saŋga oşbu miġm n barıda
 (3 f 'il t n 1 f 'il n)

Eserin karanlıkta kalan bir tarafı da  evireyi yapan kimsenin kimliġidir. Bunun da yukarıda s ylediġimiz 1533 yılında  len ve Kuran tefsiri yazacak kadar bir din eġitimi g rm ş olan Ubeydullah Han olabileceġi akla gelmektedir. A. İnan, bu tefsirde ge tiġi yerleri g stermeden  c yerde "Ubeydullah Kaddese'l-lahu srrehu" s z  ge tiġini belirtmektedir.

Ubeydullah Han bug ne kadar hi  bir kaynakta s z  edilmemiş *Tar-cama-i Kav 'id al- Kur' n ve Fev 'id al-Furġ n* adlı bir eseri olduġunu ve bu eserin A. Ateş'in  zel k t phanesindeki n shasından başka t rl  k t phanelerde ondan fazla n shası bulunduġunu belirtmiştir.¹ Eseri tavsif eden A. Ateş, 63 yapraklık bu eserin 1524 yılında tamamlandıġını ve Ubeydullah Han'a ait olduġunu kesinlikle ortaya koymuştur.

Elimizdeki tefsir b y k ihtimalle Ubeydullah Han'ın veya onun teşviki ile eski dile baġlı biri tarafından ve bir orijinal n shaya dayanılarak yazıldıġını belirtebiliriz.

1 TDAY, 1964, 127-139

I

İMLÂ ÖZELİKLERİ

Tefsirin her iki nüshasında da yazı nestaliktir. Konya nüshasında ayetler dışında Türkçe ve yabancı kelimelerin noktaları birçok yerlerde gösterilmiştir. İhtilafa düştüğümüz bazı kelimelerde, daha okunaklı ve noktaları çoğu yerde belirtilmiş Topkapı nüshası, yardımcı oldu. Örnek olarak Konya nüshasından birkaç kelime verelim. *saqlamaqlıq* ساقلاماقلو 1b-2, *barısı* بارسی 1b-3, *birinġ* برسك 18b-24, *üç* اوح 27b-27, *birdi* بردی 3a-24, *kılıġ* فلع 1b-14. *اوحماح* 1b-8.

Ünlülerin imlâsı Karahanlı ve Harezmi metinlerinde görüldüğü gibi Arap ve Fars yazı sistemine uyulmayarak, ünlüler birer harfle gösterilmiştir. Her iki nüshada da ayetler dışında harekeye yer verilmemiştir. Genel durum bu olmakla birlikte pek nadir olarak Topkapı nüshasında bazı kelimelere hareke konmuştur. *باش بؤرسه* 77b-16, *بُت* 84b-21, *مُدتی* 84b-16. Ayrıca (ء) hemze ile yazılan bu sesin y olarak telaffuz edilmesi gereken birçok yerlerde hemze yerine (ي) harfi kullanılmıştır. *ض* 35b-1, *قايِم* 2a-26, *دايما* 15-b-25, *دايره* 30b-16, *كابيناتي* 41a-27.

A) Ünlülerin Yazılışı:

Metinlerimizde Türkçe sözlerin bütün ünlüleri gösterilmiştir. Ancak *yahşu* يحيى 92a-16, *karındaş* قرينداش 91b-7, gibi birkaç kelime bu hükmün dışında kalır.

1. a ünlüsü.

a ünlüsü söz başında çoğunlukla medsiz elif (ا) ile gösterilmiştir. Ara sıra medli örneklere de rastlanır. *ata* آتا 80b-18, *ak* اق 12a-22, *altı* آلتی 28b-12, *atı* آتی 1b-1, *almas* الماس T. 4b-3, *astıġa* آستیغه 82b-5, *arıkay* آریقای

Not: Numaralar Konya nüshasının sayfa ve satır numaralarıdır.

62b-10, *aşlar* آشلا 62b-27, *aldı* آلدی 53b-22, *az* آز 83a-3, *az* از T. 77b-28, *azıp* آزیب 2a-14.

Ortada *a* ünlüsü elif (ا) ile yazılmıştır: *arasıda* اراسیدا 1b-11, *yaratkanuñgız* یاراتقانگیز 8a-29, *atalğan* اتالغان 47b-15, *korqmadılar* لار قورقما دیلار 74a-29, *tanuqluq* تانوقلوق 81b-16, *oğlanları* اوغلانلاری 81a-16, *tağları* تاغلارنی 59a-3, *qaytmağay* قایتماغای 54b-15, *qarındaşğa* قرینداشغه 91b-7, *qasıdın* قاشدین 59b-22, *arağa* اراره 54b-6.

a ünlüsü sonseste elif (ا) ile gösterilirken bazı kelime ve eklerde güzel *h* (ه) ile gösterilmiştir. *ata* اتا 12b-12, *ana* انا 12b-12, *arqa* ارقا 46b-3, *katla* قاتلا 37b-17, *songra* سونگرا 15a-19, *uçmağqa* اوچماغقه 1b-8, *arağa* اراره 54b-6, *qılmağqa* قیلماغقه 30a-24, *qılmağda* قیلماغدا 1b-13, *qılsa* قیلسا 2a-20, *barça* بارچه 6b-7, *başıça* باشیچه 11a-7, *qayda* قایدا 54b-13, 2. *e* ünlüsü.

Söz başında *e* ünlüsüne dair pek az örnek vardır. Söz başında elif (ا) ile yazılmış Türkçe kelimelere şu örnekleri verelim. *enege* انکه 36a-16, *esrü-kürek* اسروکورک 89b-3.

Söz ortasında *e* ünlüsü (ا) elif ile gösterilmiştir. *ormekçi* اورماکچی 5a-21, *öğretilgen* اوکراتیلکان 11a-5, *yiberdi* ییاردی 69a-12 *tiledi* تیلادی 73b-13, *itsengizler* ایتسانگیزلار 76b-7, *körset* کورسات 1b-17 *igreşingizler* ایگراشنگیزلار 23b-27.

e ünlüsü sonseste genellikle elif (ا) ile gösterilmiştir. Bunun yanında bazı ek ve kelimelerin sonseslerinde güzel *h* (ه) kullanılmıştır. *özge* اوزگا 25a-5, *kiçe* کیچه 23a-5, *ige* ایگا 39b-3, *bile* بیله 21b-16, *yine* یینه 21b-16.

3) ı, i ünlüleri.

ı, i ünlüleri metnimizde söz başında elif (ا) y (ي) ile gösterilmiştir. *igesi* ایکاسی 1b-9, *ısığ* ایسیغ 45a-12, *irdiler* ایردیلار 27a-7, *ilgeri* ایلکاری 57b-9, *ilikke* ایلیک کا 57b-26, *igri* ایگری 63b-24, *imgek* ایمکاک 9b-6, *ikin* ایکین 66a-18.

Söz ortasında ı, i ünlüleri y (ي) ile gösterilmiştir. *biz* بیز

27a-15, *kiltürüp* کیلتوروب 30b-7, *kirek* کیراک 31a-5, *sin* سین 57b-12, *ikin* ایکین 66a-18, *kızı* قیزی 35a-8, *kılıç* - قیلیچ 27b-24, *kılğan* قیلغان T. 57a-5, *yıgılınğızlar* ییغیلینکیزلار T. 60a-15, *ağız* اغیز 66a-29.

ı, i, ünlüleri söz sonunda y (ي) ile gösterilmiştir. *bizni* بیزنی 23a-9, *çirigi* چیریگی 40a-16, *katı* قتی 25a-10, *kişi* کشی 25b-17, *birdi* بیردی 67a-18, *kolını* قولینی 38b-14.

4) u, ü, o, ö, ünlüleri.

u, ü, o, ö ünlüleri söz başında elif vav (و) ile yazılmıştır. *öz* اوز 2a-4, *ol* اول 2a-1, *ölümdin* اولومدین 19a-22, *oğul* اوغول 18b-17, *özge* اوزکا 25a-5, *uzun* اوزون 3b-2, *ün* اون 26b-13, *üsti* اوستی 41b-3, *urdu* اوردی 19b-13, *uluğ* اولوغ 41b-5.

Metnimizde u, ü, o, ö, ünlüleri söz ortasında vav (و) ile gösterilmiştir. *yol* یول 2a-10, *okurlar* او قورلار 10a-6, *öltürgey* اولتورکای 66b-19, *söz* سوز 74a-28, *uluğ* اولوغ 64b-5, *artuqluğu* ارتوقلوغ 73b-24, *korğunğızlar* قورقونکیزلار 74a-27, *yoq tur* یوق تور 2a-19, *tüşürüp* توشوروب 30a-29, *üzüm* اوزوم 42b-12,

u, ü ünlüleri söz sonunda vav (و) ile gösterilmiştir. *su* سو 1b-6, *otru* اوترو 40a-28, *oşbu* اوشبو 3b-20, *sünğü* سونگو 40a-29, *közgü* كوزگو 10a-20.

B. Ünsüzlerin Yazılışı:

Daha önce de söylediğimiz gibi metnimizde noktalamalara gereği kadar ehemmiyet verilmemiştir. Kelime başında ve sonunda bir ünlü olarak kullanılan *y* (ی) sesi ile noktalama öteki ünsüzlerin yazılışı daima bir kararsızlık göstermektedir.

1) *b, p* ve *c, ç* ünsüzleri.

Metnimizde *b, p* ve *c, ç* ünsüzleri genel olarak noktalı bazan da noktasız olarak yazılmıştır. Ayrıca *p, ç* ünsüzleri çok yerde üç noktalı olarak işaretlenmiştir. *barça* بارچه 17b-14, *yaparlar* ياپارلار 87a-21, *pāk* پاك 89b-26, *tapınguçı* تاپينگوچی 89b-15.

ng ünsüzü.

Bu ses kelime ve eklerde (نك) şeklinde gösterilmiştir. *sonğ* سونك 2b-2, *yanğlış* يانكلش 1b-10, *tanğladı* تانكلادی 19a-19, *meniñ* مينينك 19a-25, *alarnuñ* الارنينك 23a-25, *hudāynıñ* خداینينك 23a-26, *korquñızlar* قورقونكيزلار 74a-27.

C) Bitişik yazılan kelimeler.

Biri birine bitişik yazılan kelimelere aşağıdaki örnekleri verebiliriz. *ol kişiler* اولكيشيلار 84a-2, *ol kim* اولكم 22 b-24, *oş bu* اوشبو 3b-20, *yoktur* يوقتور 2a-19, *munuñ dik* مونونكدك 56a-15, *ol dur* اولدور 83a-6.

SES ÖZELLİKLERİ

1) Ünlüler.

Metnimizde tesbit ettiğimiz sekiz kısa *a, e, ı, i, u, ü, o, ö* ünlüleri ile Arapçadan ve Farsçadan Türkçeye geçmiş sözlerde bulunan dört uzun *ā, ī, ū, ō* ünlüleri vardır. Yabancı uzun ünlülere aşağıdaki örnekleri verelim. *kabile* 5b-11, *fermān* 9b-3, *sūret* 10b-17, *dōst* 23a-21, *hōş* 36a-17.

A) Ünlü Değişmeleri.

1) e ~ i değişmesi.

İlk hecede Divanü Lugat-it-Türk'te e, üstün işareti ile yazılmıştır. *egri* *آ كَرِي*, *ekin* *ا كِن*, *teri* *تَرِي*, *eşik* *اَشِك*, *emdi* *اَمْدِي*, *emgek* *اَمَك*, *esdi* *اَسْدِي*, *eşek* *اَشَاك*, *er* *اَر*, *eski* *اَسْكَي*, *egin* *اَكِن*, *elig* *اَلِك*, *ekdi* *اَكْدِي*, *ellig* *اَلَلِك*, *ew* *اَف* gibi daha birçok kelime Çağataycanın klâsik devrinde ve klâsik devir sonrası metinlerinde olduğu gibi metnimizde de i (ای) ile yazılmıştır. *igri* *اِيكْرِي* 17a-17, *ikin* *اِيكِن* 33b-14, *tiri* *تِيرِي* 11a-12, *işigi* *اِيَشِكِي* 9a-14, *imgüçi* *اِيْمَكُوچِي* 35b-25, *yil iser* *اِيْسَار* 39b-21, *iti* *اِيْتِي* 24a-14, *işek* *اِيْشَاك* 42b-13, *ir* *اِيْر* 13b-14, *iski* *اِيْسْكَي* 37b-14, *ignige* *اِيْغِنِيْغَا* 30a-14, *iliginde* *اِيْلِيْكَنْدَا* 43b-10, *ikmese* *اِيْكَمَاسَا* 23a-26, *iv* *اِيْو* 18b-10.

J. Eckmann'ın da işaret ettiği gibi XIV. yüzyıl metinlerinde gittikçe artan miktarda bu i (ای)'li şekillere rastlanmaktadır. Kelime başında i (ای) ile yazılan bu seslerin bir kapalı é olması ilk anda akla gelebilir. Fakat Çağatayca gibi yere ve devreye göre türlü özellikler gösteren bu lehçenin gerek Uygur ve gerekse Arap harfli metinlerinde, bu iki yazı çeşidi, sesleri değerlendirmeye yeterli olmadığından bu konuda kesin bir yargıya şimdilik varamıyoruz.

Türkiye Türkçesinde de kapalı é sesini taşıyan *etmek*, *dermek*, *yemek*, *yetmek* gibi bazı fiiller ile *gece*, *yel el* gibi bir kısım isimler metnimizde i ile yazılmıştır. Bu duruma göre başta elif ye (ای) ortada ye (ي) ile yazılan i ünlülerini bir imlâ özelliği olarak değerlendirmeyi ve bunları imlâya bağlı kalarak i ile transkripsiyon etmeği uygun bulduk. Metnimizden bu sesi taşıyan kelimelerden bazı örnekler verelim.

Kelime başında: *igeleri* 29a-22, *igreştiler* 59b-11, *iksüklük* 77a-8, *ilgeri* 47a-16, *imçek* 36a-10, *imdi* 9b-17, *indürdük* 13a-27, *inçge* 27b-1, *irdiler* 39a-24, *irinleri* 40a-15, *işitmegini* 4a-13, *ivürdük* 10b-2.

Kelime içinde: *bil* 68a-2, *birmekde* 24b-26, *birk* 41a-10, *biş*, 2a-26, *bişik* 56a-23, *kiçe* 23a-5, *kiñlik* 39b-2, *kirek* 25b-8, *kiser* 5b-11, *kittiler* 9a-24, *kizmegi* 46a-26, *tive* 9a-3, *yili* 9a-3.

e ~ ö değişmesi.

Metnimizde *e ~ ö* değişmesi ile ilgili pek az örnek vardır. *Divanü Lu-gat-it-Türk*'te geçen *esrük* kelimesi metnimizde birkaç yerde *ösrük*, bir yerde de *esrük* olarak geçmektedir. *ösrükler* 88b-28. *ösrüklüğidin* 88a-7, *esrük* 89b-3.

B) Ünlü Düşmesi.

Metnimizde kelime başında herhangi bir ünlünün düşmesi ile ilgili örnek bulamadık. Kelime içinde dar ve vurgusuz ünlülerin düşüşüne ait pek çok örnek vardır. Bu örneklerde görüldüğü gibi ünlü ile başlayan bir ek, bu türlü kelimelere eklendiği zaman orta hecedeki dar-düz ve dar-yuvarlak ünlüler düşmektedir. *ağızlarıdın* اغيزلاريدين 80b-2, *ağız* اعزى 80b-4, *boyun*, *boyın* بوين 39b-7, *boynunğ* بوينى نينك 75 b-7, *burun* بورون 2a-18, *burnu* بورنى 80b-4, *igin*, *ignige* ايكنيكا 30a-14, *karın* قارين 62b-22, *karınğda* قوينيغه 55a-25, *kiyin*, *kiynidin* كينيدين 23a-5, *koynun*, *koynığa* كوينيغه 69a-8, *köküs*, *köksengizde* كوكسانكيزدا 71b-23, *köngül* كونكول 32b-15, *köngli* اورنيغه 80a-15, *oğul*, *oğulı* اوغول 36a-10, *orun*, *ornığa* اوغلىنى 7a-15, *yanğlış* يانكل يش 1b-10, *oyun*, *oynamakdın* اويناماكدين 29a-9, Bunun yanında *oğul*, *oğulı* اوغولى 80b-15, örneğinde görüldüğü gibi bazı kelimelerde dar ünlü korunmuştur.

C) Ünlü uyumları.

1. İncelik ve kalınlık bakımından ünlülerin durumu.

İncelemekte olduğumuz bu metinde incelik ve kalınlık bakımlarından uygunluk açıkça görülmektedir. Aşağıda kalın ünlülü kelimeler ve bunlara getirilen kalın ünlülü eklerle ilgili örnekler verilmiştir. *ağağa* 80b-18, *ağrlığa* 11b-16, *aklığa* 23a-6, *anağızğa* 12b-13, *aralaşmaknı* 32a-29, *arığrak* 35b-23, *arturğay* 9a-18, *aşaklıkka* 11b-9, *ayuttuk biz* 32a-29, *bağlağay* 27a-18, *bağlağul* 44a-5, *barğanları* 12a-13, *başığa* 68b-20, *borçka* 38b-2, *buyurğanı* 16b-2, *çın-lığ* 3a-27, *dolğasığa* 40b-9, *karagül* 42b-29, *katıkrak* 48b-14, *karındaşlığ* 66b-25, *kayğusığa* 66b-23, *kuşka* 57a-11, *ulukrak* 9a-1, *almağığa* 79b-26, *artuk-lukdın* 22b-8.

İnce ünlülü kelimelerle bunlara getirilen ince ünlülü ekler için şu örnekleri verelim. *bilmekliğide* 27b-3, *birige* 17b-4, *birliklik* 71a-9, *bitigüçi* 48a-27, *bizge* 49a-3, *çirigige* 40a-21, *digüçi* 47a-13, *igeç* 70b-19, *içmekdin* 29a-3, *igreşmeklik* 50b-18, *igrilikke* 60a-5, *ilttüük* 49a-25, *iltgey* 23b-21, *imgüçi* 35b-25, *imgekke* 32a-28, *indürmegi* 24a-4, *irdük* 71b-15, *işige* 36b-12, *itkey* 30a-21, *ivge* 57a-22, *ivürdük* 10b-2, *kirgey* 69b-19, *kiltürmeklikde* 32b-22, *körsetkil* 11b-19, *köterdük* 14a-19, *közlük* 12a-20, *tüzlük* 1b-1, *ündeşmemeklik* 37b-2.

Ancak pek seyrek olmakla birlikte, kurala aykırı olarak metnimizde, kalın ünlülü kök ve gövdelere ince ünlülü ekler, ince ünlülü kök ve gövdelere kalın ünlülü ekler getirildiği de görülmektedir. Bu tür kelimeler birçok yerlerde kurallı olarak yazılmış ise de nadir olarak uyuma aykırı olarak kullanılmış şekillere rastlanmaktadır. *çopardük* 8b-23, *atalarınğizge* 7b-14, *buyurgey* 34a-20, *kiçilerğa* 18a-4, *ikinga* 11a-6, *iriga* 36a-22, *kinğeşke* 72b-2.

Öte yandan Konya nüshasında uyuma aykırı düşen şekillerin çoğu, Topkapı nüshasında kurallıdır. *enegelerğa* 36a-16, *ikinga* 11a-6, *işlikları* 28a-29, *közlük* 12a-22, *bilgüçiraç* 2a-17.

Yabancı kelimelerde kalınlık ve incelik uyumu konusuna gelince, metnimizde Arapça ve Farsça kelimelerin son ünlülerine göre getirilen ekler çoğunlukla kurallıdır. Fakat birçok yerlerde birtakım aykırılıklar görülmektedir. Metinden taradığımız bin kadar yabancı kelimenin yarısından fazlası kalınlık ve incelik bakımından uyuma tabidir. *âbâdânraç* 42b-21, *âgâhlig* 12a-1, *âmânlığ* 70a-27, *âsânlığ* 26b-7, *‘azâbka* 36b-4, *bahâğa* 7a-23, *dânâraç* 20a-2, *dârğa* 30a-29, *bizârlığ* 23b-8, *cum‘ağa* 31a-24, *döstrâç* 62b-26, *dürüstlük* 37a-1 *fermânsızlık* 13a-15, *enbiyâğa* 31b-6, *gedâlıkka* 44b-6, *günâhkârlık* 25b-15, *hâlğa* 6a-11, *hüveydâlığnıng* 60a-26, *ķavmğa* 39a-22, *Ka‘bege* 31a-25, *leşkerige* 40a-20, *dînige*, *bedenige* 88a-18, *cennetke* 69b-19, *diremge* 46b-28.

Yabancı kelimelerde kalınlık ve incelik bakımından uyuma uymayan kelimeler hakkında J. Eckmann “Son hecesinde *i,i* bulunan Arapça ve Farsça kelimelere hemen her zaman kalın ek eklenir, Son hecesinde *i,i* bulunduran pek çok kelime kalın ünlülü ekler alır” demektedir. Metnimizden derlediğimiz örneklerde gerçekten ilk bakışta böyle bir kuralın varlığı görülmektedir. *‘acizlik* 69a-28 *âdemîğa* 6b-8, *âdemîlik* 25a-4, *Halîlğa* 43a-29 *‘amelîğa* 15b-10, *‘amellerîğa* 28b-19, *hadîşğa* 25a-17, *Cibrîlğa* 14b-24, *derecelerige* 2b-7, *efsânesîğa* 41b-12, *ehliğa* 45b-13, *ğâyetîğa* 2a-2, *dervişlik* 9b-22, *hükmiğa* 23a-12, *vilâyetîğa* 39b-27 *mühimraç* 31b-18, *İbrâhimğa* 59b-11, *ķavîraç* 23a-21, *menzilîğa* 49b-4, *merâsimîğa* 27b-28, *va‘desîğa* 38b-7, *‘İşmetîğa* 47a-5.

1. TD.ED. 10. c. 45. s; Chagatay Manual 37. s.

Ne var ki, bu kurala uymayan örnekler de yok değildir. Son hecesinde *i*, *ı* ünlülerini bulunduran yabancı kelimelerden bir kısmının hem kalın hem de ince ünlülü şekillerine rastlanmaktadır. *dîniğa* 10a-5, *dîniğe* 59b-27, *fakîrlerğa* 31a-2, *feriştelerige* 15a-2, *ehlige* 65b-7, *ehliğa* 45b-13, *leşkerige* 40a-20, *helâkige* 31b-25, *helâkiğa* 66b-19.

Gene aynı konuda J. Eckmann¹ “*k* veya *g* ünsüzlerini içine alan kelimeler genellikle ince ekler alır.” “Sonsesi *k*, *g* olan kelimeler genel olarak ince ünlülü ekler alır, ince ünlülü ekler, *k*, *g*, seslerini içine alan veya sonseste bu ünsüzleri bulunduran kelimelere eklenir” demektedir. Sonseste *k*, *g* ünsüzlerini bulunduran yabancı kelimelerin azlığı sebebiyle metnimizde bu kuralın ne durumda bulunduğunu kesin olarak tesbit edemedik. Yalnız şunu belirtelim ki sayın J. Eckmann’ın işaret ettiği gibi sonseste *k*, *g* ünsüzleri bulunduran yabancı kelimelere eklerin gelişi pek de kurallı görülmemektedir. *pâklık* 6a-14, *pâklik* 89b-29.

Bilindiği gibi, eklerin gerçek ünlülerini tesbit etmekte Arap harfleri yeterli değildir. *k/k, ğ/g* tonlu ve tonsuz ünsüzleri bulunduran ve fiillere gelen *-mak/-mek*, *-ğuç/-güçi*, *-kuç/-küçi*, *-ğunca/-günçe*, *-kan/-ken*, *-ğan/-gen*, *-ğay/-gey*, *-kay/-key*, *-ğu/-gü*, *-ku/-kü*, *-kıl/-kil*, *-ğıl/-gil* gibi eklerle adlara gelen *-lık/-lik*, *-liğ/-lig*, *-rak/-rek*, *-ğa/-ge*, *-ka/-ke*, *-ğaça/-geçe*, *-ğı/-gi* gibi eklerin yardımı ile yukarıdaki görüşler incelenmiştir. Tonsuz ünsüzler bulundurmeyen öteki eklerin ünlüleri tabii ki ancak getirildiği kelimenin son ünlüsüne göre değerlendirilmiştir.

2) Düzlük ve yuvarlaklık bakımından ünlülerin durumu.

Küçük ünlü uyumu veya dudak benzeşmesi dediğimiz, ilk hecedeki düz bir ünlüden sonra öteki hecelerde de düz ünlülerin bulunması, herhangi bir hecede yuvarlak bir ünlü bulunduğu takdirde, bu ünlüden sonraki ünlülerin dar-yuvarlak veya geniş -düz olması kuralı, metnimizde gelişmiş olarak görülmektedir. *acıkkay* 26a-29, *almağığa* 45a-29, *üzülmeklik* 82a-25, *yeñgil* 82a-24, *uzun* 3b-2, *boğuzlamağı* 44a-7, *boyağcılar* 57b-15, *buluda* 3b-27, *buyruğum* 74b-23, *buyurulğanlarığa* 65b-29, *çukurluk* 64b-9, *dolğasığa* 40b-9, *kıltuk* 18b-13, *koşuluşmağıdın* 66b-25, *koynunğda* 56b-25, *körkülük ve körlük kişi* 39b-7, *kuruk* 25b-5, *kümüş* 51b-14, *kündüz* 8a-16, *otrulaştılar* 51a-25, *ögürür sizler* 48a-23, *örmekçi* 5a-21, *soyurğadım* 7b-18, *sünğülük* 40a-29, *tofrağ* 44a-8, *toğuğanı* 4b-2, *tütün* 80b-3, *unutmak* 48b-14, *uruşur irdinğiz* 64b-6, *uyku* 8a-3, *üstün* 69b-6, *yaşın* 4a-8, *yukarı* 55b-14, *yumurtka* 54a-26, *yürümek* 63b-16.

1. Chagatay Manual 32. s.

Daha eski metinlerden beri küçük ünlü uyumuna aykırı düşen kelimelerin bazıları metnimizde de düzlük ve yuvarlaklık bakımından kural dışı olarak görülmektedir. *altun* 73b-10, *avuç* 40a-26, *azuk* 29a-16, *aşukmaklığ* 62a-11, *kamuğ* T 2a Kenar, *yaşurmak* 45b-25, *yaşurun* 50a-26, *tamur* 9a-4, *tanuğ* 6a-6, *sınıklıuk* 31b-4, *savuğ* 60a-10, *saruğ* T. 9b-11, *yazuğ* 3a-6, *artuğ* 3a-2.

Bunlardan başka metinde kural dışı olarak düz ünlüden sonra yuvarlak ünlü bulunduran başka kelimeler de vardır. *açuk*, 21a-14, *asru* 4b-11, *yasmuğ* 9b-14, *yavuğ* 82a-8, *yabuğ* 26b-25, *yatkaşuğ* 24b-21, *tamuğ* 27b-27, *kıçkurur* 24a-3.

Düzlük ve yuvarlaklık bakımından eklerin durumuna gelince, bu eklerin ünlüleri veya bağlayıcı ünlüleri değişik özellikler göstermektedir. Bunları teker teker ele alarak inceleyelim. Bu bölümde ele alacağımız eklerin ünlüleri dar-düz veya dar-yuvarlaktır.

a) iyelik ekleri:

İyelik eklerinden 1. ve 2. tekil şahısların bağlayıcı ünlüleri kalınlık, incelik, düzlük ve yuvarlaklık bakımlarından eklendikleri kelimeye göre uyuma tabidir.

1. Tekil şahıs:

büyruğum 75b-23, *könglüm* 43a-27, *ivim* 18a-28, *karındaşlarım* 62a-19, *oğlumdın* 93b-10, *düşmanım* 88a-12, *döstüm* 86a-12, *başımın* 91b-28, *kolumğa* 89a-5, *kaşımın* 7a-5.

2. tekil şahıs:

döstünğ 86a-12, *kolunğ* 54a-9, *könglünğ* 14b-27, *kitabınğ* 19a-2, *vahdāni-yetiñ* 19a-3, *zātunğ* 1b-17.

İyelik üçüncü tekil şahsın ünlü uyumuna aykırı olarak yalnız dar-düz ünlülü şekilleri kullanılmaktadır. Aynı durum üçüncü çoğul şahısta da görülür. *otu* 4a-3, *yolu* 2a-1, *yüzi* 39b-19, *yükini* 55a-29, *közüsi* 10a-2, *kağusu* 37a-18, *karangusu* 37a-18, *kiblesi* 20a-29, *kicesi* 3b-22, *köngülleri* 17b-5, *közleri* 4a-12, *sizleri* 72a-11.

1. ve 2. çoğul şahıs:

1. ve 2. çoğul şahıs iyelik eklerinde bağlama ünlüsü uyuma uyarken bu eklerin asıl ünlüleri uyuma aykırı olarak daima düz-dardır. *sözümüz* 89a-12, *azukumuz*, 28^a24, *özümüz* 1b-18, *kolunğız* 7a-28, *özünğiz* 33b-17, *köksünğiz* 71b-23.

b) yokluk eki (privativ) *-sız,-siz*'in yalnız düz-dar ünlülü şekli kullanılmaktadır. *tütünsüz* 4a-3, *közsüz* 41a-1, *tübsüz* T. 37b-20, *uçsüz* 41a-3, *ölümsüz* 14b-16.

c) Ad durum ekelerinden (kasus) belirtme durumu ekinin (Akkusativ), ayrılma durumu ekinin (ablativ) küçük ünlü uyumuna aykırı olarak daima düz-dar ünlülü şekilleri kullanılır. *bulutnu* 8a-27, *ölkünü* 11a-25, *ölümünü* 69b-23, *özünü* 35a-2, *sözünü* 14b-16, *yolunu* 4a-9, *yükünü* 55a-29.

kökünü 3b-26, *uluğünü* 23b-24, *otunu* 13a-24, *bulutunu* 23a-8, *ba'zıhımdın* 40a-29.

Ad durum eklerinden tamlayan eki (genetiv) genel olarak küçük ünlü uyumuna aykırıdır. Sonsesi yuvarlak ünlü olan kelimelere çok yerde bu ek *-nünğ,-nünğ* olarak gelirken, bazı yerlerde uyuma uygun olarak *-nunğ,-nünğ* şekli kullanılmaktadır. *kündüzününğ* 37a-23, *hatunnunğ* 33b-12, *mununğ* 28a-8, *kulununğ* 26a-20, *mununğ dik* 56a-15, *uykununğ* 41a-25, *yüzününğünü* 20b-13, *sununğ* 4b-14.

d) İlgî eki.

Daha çok *-ğü* şeklinde olan ilgî eki küçük ünlü uyumuna aykırı olarak kullanılmaktadır. *evvelğü* 26b-1, *burunğü* 55a-1, *burunğular* 78a-4, *sonğü* 2b-22, *kiceğü* 90a-3.

e) Meslek ekinin dar-düz ünlülü şekli kullanılmaktadır. *boyağçular* 57b-15, *könçü* 39a-24, *anağı* 36a-15, *işikçiligini* 91a-24.

f) Daha çok kalıplaşmış olarak kullanılan *-ğü,-gü* eki düzlük-yuvarlaklık bakımlarından kural dışı olarak kalmaktadır. *bilğü*, 64b-4, *kağü* 47a-17, *karanğü* 3b-11,

g) Belirli geçmiş zaman 3. tekil şahıs ekinin ünlüsü küçük ünlü uyumuna aykırı olarak daima *-dı/-di,-tı/-ti*'dir. *boldı* 28a-15, *tuttı* 67a-6, *tüştü* 43a-25, *koştı* 43b-19 *koşuldu* 4b-14, *koştu* 7b-28.

Aynı durum belirli geçmiş zamanın 3. çoğul şahsında da görülür. *kömdiler* 39b-28, *kuuldular* 26a-1, *ötüler* 39a-16, *öldiler* 38a-13.

Gene belirli geçmiş zamanın 1. çoğul şahıs ekinin ünlüsü daima dar-yuvarlak olup küçük ünlü uyumuna aykırıdır. *köterdik biz* 14a-19, *kılduk biz* 13b-2, *katkurduk biz* 76b-27, *tiledük* 86b-1.

h) Metnimizde yalnız, geçmiş zaman partisibi olarak kullanılır *-miş / miş* ekinin düz-dar ünlülü şekli kullanılmaktadır. *ölmüş bolğaylar* 20b-9, *toğmuş bolğay* 83b-17, *kirmiş bolğay sizler* 83b-18.

ı) Geniş *-ur, -ür* zaman ekinin bütün şahıslarda dar-yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmaktadır. *kılur sizler* 31b-15, *bilür* 24b-22, *igreşür* 73a-19, *iltür biz* 19a-19.

i) İkinci tekil şahıs emir ekinin bağlayıcı ünlüsü düzlük ve yuvarlaklık bakımından uyuma uyarken, emir 2. çoğul şahısın ünlüsü, uyuma aykırı olup daima dar-düzdür. *turunğız* 3b-1 *öldürünğiz* 28a-7, *olturunğızlar* 10b-1, *kiltürünğizler* 42a-20.

Eski Türkçede olduğu gibi, düz-dar ünlülü şekli kullanılan emir 2. tekil şahıs eki, metnimizde de bu durumda bulunmaktadır. *tutkul* 1b-18, *öltürgil* 10b-12, *tüggil* 40b-5, *urgıl* 19a-29.

j) Ettirgen (kausativum) eklerinden *-tur / -tür, -dur / -dür, -gur / -kur, -kür / -gür, -ğuz / -güz* eklerinin yalnız dar-yuvarlak ünlülü şekilleri kullanılmaktadır. *bildürdi* 52a-26, *kitürmes* 40b-16, *indürmeslüğün* 2b-10, *yığışturğay* 53a-26, *yedürdiler* 14a-25, *kıçkurur* 24a-3, *türgüzmek* 5b-21, *körgüzür biz*, 85b-9, *azğurur tur* 96b-12, *kirgüzdi* 83b-24.

k) *-ıl / -il-, -ul / -ül* edilgen (passivum) eki metnimizde düzlük ve yuvarlaklık bakımlarından uyuma tabidir. Fakat *kaytarulğünğuz* 5b-22, *kaytarulğüstür* 13a-17 gibi birkaç örnekte edilgen eki küçük ünlü uyumuna aykırıdır.

k) Eylemlerden (verb) ad yapan *-kuç / -küçi, -ğuç / -güçi* eklerinin ünlüleri küçük ünlü uyumuna aykırıdır. *yaratkuç* 1b-5, *bağışlağuç* 1b-2, *körsetküçi* 2a-22, *singüçi* 9a-13, *aşuğkuç* 30a-4.

l) *dur* 3. tekil şahıs, ekeylem ile birlikte kullanılan *-ku / -kü, -gu / -gü* ad yapma ekleri iyelik ekilerini alarak gelecek zaman anlamı vermektedir. *dur, -ku / -kü, -gu / -gü* ekleri küçük ünlü uyumuna aykırıdır. *tanuğluk birgüsi dur* 87b-16, *birgünğ dur* 97b-3, *kiltürmegüsi dur* 93a-6, *tartkusı dur* 90a-1, *bolmağünğiz dur* 94b-28, *yarlıkağüstür dur* 89b-11.

m) Eylemlerden ad yapan ve daha çok sıfat olarak kullanılan *-uk / -ük* ekinin dar -yuvarlak ünlüleri kullanılır. *artuğ* 2a-29, *sınuğluk* 31b-4, *açuğ* 21a-24.

n) Ekeyleme gelen *-ur, -ür* geniş zaman ekinin daima dar-yuvarlak şekilleri kullanılmaktadır. *vahy irür* 2a-25, *tanuğı irür* 6a-7, *inanguçı irür* 14a-10.

o) Eylemin Hikâye I. çoğul şahısta da durum böyledir. *tanur irdük* 84a-7, *öltürülmes irdük* 71b-15, *bütüp irdük* 10a-28, *öltürüp irdük* 8b-24.

o) Soru için kullanılan *mu mü* kelimesinin dar-yuvarlak şekili kullanılmamıştır. *körmedinğ mü* 42b-5, *ārām tapmas mu* T. 37a kenar, *ol kişi dik mü* 42b-5.

2) Ünsüzler

Metnimizde kullanılan ünsüzler şunlardır: b,c,ç,d,f,g,ğ,h,h,ğ,j,k,k,l,m,n, nğ,p,r,s,ş,ş,t,t,v,y,z,ż,z.

b ünsüzü.

b ünsüzü kelime başında korunmuştur. *bar hudâyğa* 13b-20, *birmek* 31b-10, *boldura almas sizler* 4b-29, *barmağlarını* 4a-1, içinde nğ, n geniz ve diş ünsüzleri bulunan bir kısım kelimelerin başındaki b ünsüzü m olmaktadır. *manğlayğa salgay* 44b-6, *kılıp min* 12b-17, *mañga* 36b-2, *mengülük* T. 37a kenar, *minğ yıl* 12a-27, *muna* 42a-26, *munğan* 47b-27, *mundağ* 12b-2, *munça* 38b-16.

Karahanlı ve Harem Türkçesinde, Rabguzide ve yazımızın başında öteki kuran tercümelerinde sözünü ettiğimiz w (و) sesi metnimizde v olmuştur. *iv* 18b-10, *tavarlarını* 30a-16, *tive* 30b-10, *sivgey* 24b-18.

yalbarmas min 68b-13, örneğinde görüldüğü gibi -b- ünsüzü kelime ortasında muhafaza edilmiştir.

sub > *suw* > *suv* > *su* şeklinde gelişen bu kelime, metnimizde her ne kadar yalın halde *su* şeklinde geçiyor ise de iyelik üçüncü tekil şahıs eki alırken, v sesi tekrar ortaya çıkmaktadır. *suvi* 4b-13, *üzüm suvi* 42b29, *arığ suvi* T. 37 kenar.

nğ ünsüzü.

Bu ses Eski Türkçede olduğu gibi metnimizde de kullanılmaktadır. *añga* 2a-16, *kıldınğızlar* 12b-25, *mañga* 6a-22, *yanğlış* 1b-10.

p ünsüzü.

Türkçe ve yabancı kelimelerde p sesi metnimizde birkaç örnek dışında tek noktalı olarak yazılmıştır. Bu sesle biten gerundiumlu eylemlere gelen *tur*, *turur* kelimelerinin tonsuz şekillerinin kullanılmış olması, bu sesin p olduğunu doğrulamaktadır. *sorup tur* 13b-13, *kılıp tur* 27a-17, *bolup tur* 34b-13,

yitip tur 34b-12, *itip turlar* 41b-9. Bunun yanında ara sıra *aytıp dur* gibi örnek-
lere de rastlanır. Ayrıca *p* ünsüzü ile biten daha birçok kelimedен sonra ge-
tirilen eklerin tonsuz ünsüzlü şekiller kullanılmaktadır. *tapkay* 4a-29, *kop-*
kaylar 37b-11, *taptı* 43a-8, *tapkanlar* 29b-3, *yaptı* 42b-19, *yapkuçular* 22b-14

k, k, g, ğ, ünsüzleri.

Kelime başında Eski Türkçeye bağlı olarak **bu** seslerin tonsuz şekilleri
kullanılmaktadır. Kalın ünlülü kelimelerde *ķ* (𐰆) ince ünlülü kelimelerde ise
k (𐰇)'dir. *kaçmaknı* 70a-2, *kaçurdılar* 40b-7, *kiser* 5b-11, *kirekmes* 2b-8,
kaldı 37b-17, *kiymekni* 36b-5.

Son seste *-k, -ğ* ünsüzleri kuralsız olarak bazan *-ķ* bazan da *ğ* dir. *sanağ*
53a-23, *sanaķ* 26a-5, *sariğ* 10b-26, *sariķ* T. 9b-11, *katığ* 8a-2, *katıķ* 11b-5,
ķılıķ 25b-28, *ķılığ* 52b-19 *ķulaķ* 11b-22, *ķulaķlarığa* 2b-15.

Aynı durum *-lūķ / -liğ, -luğ / luķ* soyud ad yapma ekinde de görülür. Bu
ekin ekli bulunduğu ad, yerine göre sıfat olarak da kullanılır. *ķarılığ* 10b-22,
ķarılığ 22a-16, *bulutluk* 30a-20, *ķayğuluk* 1b-20, *ķayğuluğ* 44a-24, *berhōrdār-*
liğ 6b-26, *berhōrdārliķ* 18b-14, *faydalığ* 4b-13.

Öte yandan mastar eklerinde ünlü ile başlayan ek almadıkça bu durum
görülmemektedir. *-maķ, -mek* mastar ekinin son ünsüzleri *-k, -ķ*, yalın halde
ve ünsüzle başlayan bir ek aldıklarında korunmaktadır. *sürmekdin* 46b-24,
aytmaknı 33b-17 *sormağumuz* 17b-10, *sōgmegide* 2b-10.

Tek heceli kelimelerin sonsesteki *-ķ*, ünsüzü korunmuştur. İlk hecede
bu sesin *h* sesine dönüştüğü görülmemektedir. *aķsam* 37a-25, *baķar* 64b-25,
ķorkunğızlar 46a-17, *yokıda* 76b-15, *yaķtular* 2b-23, *aķar* 93a-3.

-k, -ğ, g seslerinin erimesi:

Aşağıda verilen örneklerde görüldüğü gibi *-k, -ğ, -g* ünsüzleri eriyip
düşmektedir. *ķergek / kirek* 25b-8, *eşgek / işek* 42b-13, *ķulğak / ķulaķ* 11a-22,
ķısķa / kısa 25b-28.

-k, -ğ, -g ünsüzlerinin korunması:

Bünyesinde *-k, -ğ, -g* ünsüzleri bulunan bir kısım ek ve kelime bu
ünsüzler korunmuştur. *yumurtķa* 54a-26, *yigirmi* T. 17b-4, *tolğadılar* 13b-26,
yalğan 14b-10, *yalğuz* 69b-26, *sağtı* 23b-11, *ķısķa* 50b-2, *imgekke salur* 32a-
28, *inçge* 27b-1.

sağınmağay 76b-19, *korğkaylar* 80a-18, *kitgey* 4a-8, *körgey ilgeri* 8b-4, *yukkarı* 55b-18, *korğkan* 40a-27, *körmege* 35b-22, *işitkendin* 90b-15, *kılğanlar* 22b-27, *kintke* 9a-11, *tatkururlar* 8a-1, *kirgüzdi* 83b-24, *tartkusı* 90a-1, *bilgüsi* 98a-13, *bolğusı* 89a-10, *işitküçi* 88b-26, *tilegüçi* 24b-23, *kılğucısı* 1b-1.

k>ğ değişmesi:

Kelime başında *hatun* sözünden başka *k>ğ* değişmesine ait örneğimiz yoktur. Kelime içinde ve kelime sonunda *k>ğ* değişmesi pek nadir olarak görülmektedir. *yakışı* / *yahışı* 1b-1, *uçmak* / *uçmağ* 5a-18, *okşaş* / *oğşaş* 28a-21.

t>d değişmesi:

Metnimizde *t>d* değişmesinden söz açamayız. Çünkü Eski Türkçeye bağlı olarak kelime başında *t*- ünsüzleri korunmuştur. *toğmak* 83a-21, *ton* 57b-14, *toğkuz* 26a-5, *toğrı* T. 2a kenar. *toğurmağda* 48a-7, *tökti* 45b-24, *tört* 36a-20

d>y değişmesi:

Eski Türkçede kelime ortasında bulunan *-d-* sesi metnimizde tamamen *-y-* sesine dönüşmüştür. *adağ* > *ayağ* 27b-13, *ağır* > *ayırğay* 21a-28, *ağırıl* > *ayırıldı* 41b-16, *beğük* / *biyik* 37a-27, *boğuğ* / *boyağçılar* 57b-15, *boğ* / *boy* 38a-24, *kağu* / *kayguluk* 47a-17, *keğ* / *kiymekni* 36a-1, *kiğin* / *kiyiniğin* 23a-5, *koğ* / *koymak* 64a-18, *kuğuğ* / *kuyuğı* 30a-25, *kuğruk* / *kuyrukığa* 67b-6, *tuğ* / *tuğı* 15b-1, *uğukla* / *uyuklağan* 73b-10, *yağ* / *yadı* 23a-10, *yağuğ* / *yayan* 67a-1, *ıdı bir* / *yiberdi* 27b-3.

p>f değişmesi:

toprak / *tofrac* 44a-8

b>w>v değişmesi:

Eski Türkçede iç ve sonseste *b*, *w* sesleri metnimizde aşağıdaki örneklerde görüldüğü gibi *v* olmuştur. *tewe* > *tive* 62b-27, *çalab* > *çalavını* 39b-10, *ev* > *ive* 82b-7, Öte yandan *yalbarmak* eylemindeki *-b-* sesi korunmuştur. *yalbarmas min* 68b-13,

-ğ->-v- *g>-v-* değişmesi:

yasag > *yasavı* 39b-22, *yağuk* > *yavukığa* 35a-16, *buzag* > *buzav* 12a-28, *sağuk* > *savuk* 60a-16, *biregü* > *birev* 45b-2, *ikegü* > *ikevni* 18b-23.

b-> m- değişmesi:

İçinde *nġ*, *n* geniz ve diş ünsüzü bulunan bir kısım kelimelerin ilk sesi olan *b*, *m* olmaktadır. *min* 2a-17, *min yaratkuçı* *min* 6a-1, *meniġ* 6a-4, *miġ* 12a-27, *munġan* 47b-27.

Bu gösterme zamiri (demonstrative pronoun) çekime girip *n* adlı *n*'sini alınca kelime başı *b*, *m* olmaktadır. *munça* 38b-16, *mundın* 3a-28, *mundan* 6a-13, *mununġ dik* 2a-14, *muna* 42a-26.

Ünsüz benzeşmesi

Metnimizde tonlu ve tonsuz ünsüzler ile kullanılan *-kuçı* / *-ġuçı*, *-küçi* / *-güçi*; *-kan* / *-ġan*, *-ken* / *-gen*; *-ka* / *-ġa*, *-ke* / *-ge*; *-karı* / *-ġarı*, *-keri* / *-geri*; *-tur* / *-dur*, *-dür*, *-tür*; *-kur* / *-ġur*, *-kür* / *-gür*; *-ġay* / *-kay*, *-key* / *-gey*; *-tı* / *-dı*, *-ti* / *-di*; *-tuġ* / *-duġ*, *-tüġ* / *-düġ*; *-ku* / *-ġu*, *-kü* / *-gü*; *-kıl* / *-ġıl*, *-kil* / *-gil* eklerine bakıp bir ünsüz uyumundan söz açabiliriz. Bu eklerin ilk ünsüzleri eklendikleri kelimenin son ünsüzüne uymaktadır. Birçok müstesnaları olmakla birlikte genel olarak Türkçe ve yabancı kelimelerde sonsesi tonlu olan bir kelimeye tonlu ünsüzle başlayan ekler, sonsesi tonsuz olan bir kelimeye ise tonsuz ünsüzle başlayan ekler getirilebilmektedir.

-kuçı / *-ġuçı*; *-küçi* / *-güçi*

işiküçi, 88b-26, *sözlegüçi* 87b-1, *aytkuçular* 2a-23, *çıkarġuçı* 11a-19, *kaytkuçular* 7b-16, *korġkuçular* 17a-10, *aşuġkuçı* 30a-4, *korġutkuçular* 17b-19.

-kan / *-ġan*; *-ken* / *-gen*

yaratkanımız 94b-19, *tapkanrak* 90a-25, *aytkanı* 17b-3, *işikendin sonġ* 90a-15, *sürülgen* 87b-1, *yaratkandın* 5b-25, *ant içişkenleriġiz* 97a-1, Bu örnekler yanında *aġd kılışġan* 97a-27, gibi kuralsız şekiller de rastlanmaktadır.

-ka / *-ġa*; *-ke* / *-ge*

kullaġka 4a-4, *oġulġa* 35b-28, *tüzge* 11a-24, *suga* 8a-12, *kılmaġka* 4b-18, *tofraġka* 4b-14, *kimge* 31a-19. Bu örnekler yanında *sünnetka* T. 3a-21, *sünnetġa* 21a-18 ve *kısmetka* 9b-21, gibi örneklere bilhassa yabancı kelimelerde rastlanmaktadır.

-karı / *-ġarı*; *-keri* / *-geri*

taşkarı 45b-4, *ilgeri* 12b-24.

-ku / *-ġu*; *-kü* / *-gü*

Bu ekler *dur*, *tur* kelimeleri ile kullanılırken gelecek zaman anlamı vermektedir. *tartıkusu* 90a-1, *yüküsü dur* 87a-20, *haytarulğusu dur* 13a-17, *kör-künğüz durlar* 33b-20

-*tur*- /-*dur*- ; -*tür*- /-*dür*-

yığışturğusu 96a-28, *sindurğucu* 88a-20, *alışturdılar* 3a-5, *ulaşturğay* 5b-10, *toldurğaylar* 11a-12, *işittürülmegen* 88b-29, *köydürülgen* 90b-29, Öte yandan *kiltürgey* 5b-19, *öldürgey* 16a-22, örneklerinde görüldüğü gibi *kiltür*-, *öltür*- fiilleri kural dışı olarak kullanılmaktadır.

-*kur*- /-*gur*- ; -*kür*- /-*gür*-

argurup tur 96b-12, *tatkururlar* 8a-1, *kiğürdi* 83b-24.

-*kay* /-*ğay*- ; -*key* /-*gey*-

tutkay 89b-9, *tokkay* 8a-4, *kopkay* 37b-11, *kitkey* 4a-8, *bozğay* 20b-10, *boşatkaylar* 27b-27, *sokkaylar* 4a-4, *tartıkaylar* 91a-4, *korkkay* 47b-24, *algay min* 38b-16.

-*ti* /-*di*, -*ti* /-*di*

kaldı 37b-17, *kaçtular* 71b-26, *işittük biz* 89a-11, *bolduk* 84a-9, *koymadıñ* 94b-20, *kayıtı* 82b-8, *koptular* 88a-3, *ant içtiler* 90a-9, *ayittuk* 6b-7, *ilettük* 89a-11, *içtiler* 40a-15.

-*kıl* /-*ğil*- ; -*kil* /-*gil*-

bağkıl 89a-12, *ayıkıl* 14b-23, *urgıl* 9a-29, *yibergil* 1b-15.

Birçok müstesnaları olmakla birlikte genel olarak *tur dur* getirildiği kelimeye göre ünsüz uyumuna tabidir. *bolmay durlar* 82b-24, *yoğ tur* 82b-25, *berkitip tur* 2b-14, *kiltürüp turlar* 86a-22, *barmas durlar* 1b-14, *bar dur* 3a-20, *hâlîde dur* 2b-8, *kilmey dur* 31b-1.

Ünsüz benzeşmesine aykırı olarak hemen daima tonlu şekilleri kullanılan -*dın*-, *din* ayrılma (ablativ), -*da*-, *de* kalma (lokativ) ekler için şu örnekleri verebiliriz. *kiçikdın* 23b-24. *hazretdin* 42a-28, *kılmağdın* 32b-1, *taşdın* 44b-15, *yoğdın* 4b-7.